

DARIUS BARONAS

STAČIATIKIŲ ŠV. DVASIOS BROLIJOS
ĮSISTEIGIMAS VILNIUJE 1584–1633 M.

ĮVADAS

Vilnius nuo seno garsėja kaip miestas, kurio istorijoje ir dabartyje ryškų pėdsaką paliko įvairių kultūrų ir tautų atstovai. Česlovo Milošo ir Tomo Venclovos odės Vilniui jau seniai prie šios tiesos pripratino Lietuvos istorijai neabejingus skaitytojus ir klausytojus. Dar XIX a. prasidėjusi Vilniaus istorijos akademinė tyrimų tradicija toliau sėkmingai tęsiama ir turtinama solidžiais darbais ir netikėtais atradimais¹. Jie tik dar kartą parodo, kad senojo Vilniaus praeities lobiai glūdi ne tik po žeme. Iki šiol archyvuose slepiasi nepakankamai panaudoti dokumentai, kurių duomenys gali padėti spręsti ne vieną Vilniaus miesto ir jo gyventojų istorijos problemą. Tai ypač pasakytina apie Vilniaus tyrimų iki XVII a. vidurio būklę, kurią stipriai komplikuoja ta gerai žinoma aplinkybė, jog 1655 m. maskvėnams užėmus Vilnių jo magistrato archyvas buvo sunaikintas. Tad šiuo straipsniu norėtume prisidėti prie „ikitvaninio“ Vilniaus istorijos pažinimo, kaip tyrimo objektą pasirinkę Vilniaus stačiatikių broliją². Vilniuje stačiatikiai

¹ Suprantama, kad čia nėra prasmės daryti plačių istoriografinių apžvalgų, tad paminėsime tik keletą naujesnių darbų ir tai tik dėl to, kad jie rodo galimas naujų tyrimų kryptis ir perspektyvas: Aivas Ragauskas, *Vilniaus miesto valdantysis elitas XVII a. antroje pusėje (1662–1702)*, Vilnius: Diemedis, 2002; Mindaugas Paknys, *Vilniaus miestas ir miestiečiai 1636 m.: namai, gyventojai, svečiai*, Vilnius, 2006; Vladas Drėma, *Vilniaus bažnyčios: Iš Vlado Drėmos archyvų*, Vilnius: Versus aureus, 2008; David Frick, *Wilnianie. Żywoty siedemnastowieczne*, Warszawa: Przegład Wschodni, Studium Europy Wschodniej, 2008; Gediminas Vaitkevičius, *Vilniaus įkūrimas, (Vilniaus sąsiuviniai, t. 1)*, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2010.

² Norime tik priminti, kad ši brolija nebuvo vienintelė Vilniaus stačiatikių brolija. Vilniuje XVI a. veikė keturios vadinamosios midaus brolijos, kurių narystė nebuvo

pradėjo kurtis XIII–XIV a. sąvartoje, o jau to paties amžiaus pabaigoje jame aiškiai išsiskyrė atskiras rusėnų kvartalas „civitas Ruthenica“³. Jo branduoliu tapo dabartinio senamiesčio dalis, lokalizuojama Latako ir Bokšto gatvių rajone. Tarp Didžiosios gatvės ir kairiojo Vilnios kranto tarpstantis rusėnų miestas plėtėsi pietų kryptimi. Jo toliausią simbolinę pietinę užstatymo ribą galima sieti su 1514 m. kunigaikščio Konstantino Ostrogiškio lėšomis pastatyta mūrine Švč. Trejybės cerkve⁴. Tikrąją miesto ribą šioje atkarpoje žymėjo gynybinė siena su Aušros vartais. Ši santykinai nedidelė teritorija, kartais vadinama „Aštriuoju galu“, XVII–XVIII a. tapo išskirtine Vilniaus miesto dalimi: čia glaudžioje kaimynystėje susispietė trims krikščionių konfesijoms ypač brangios šventovės: katalikų Aušros vartų koplyčia ir Šv. Teresės bažnyčia, unitų Švč. Trejybės bažnyčia ir stačiatikių Šv. Dvasios cerkvė ir vienuolynas. Būtent šiam Vilniaus stačiatikių paveldui ir skiriamas pagrindinis dėmesys šiame straipsnyje. Kaip ir kokiomis aplinkybėmis iški- lo Šv. Dvasios cerkvė, kaip ją palaikanti ir išlaikanti bendruomenė susibūrė, yra pagrindiniai klausimai, į kuriuos bandysime ieškoti atsakymo.

I. ISTORIOGRAFINĖ APŽVALGA

Vilniaus Šv. Dvasios cerkvės ir vienuolyno istorija aktyviai domė- josi Rusijos istorikai XIX–XX a. Žvelgiant iš mūsų dienos perspektyvos,

rezervuota išimtinai stačiatikiams, kaip tai tapo įprasta Šv. Dvasios brolijos atveju. Apie midaus brolijas žr.: Игнатий П. Зилитинкевич, *Виленскія филантропическія или медовыя братства*, Вильна: Виленская губернская типография, 1887. Pastaruoju metu apie šias brolijas mūsų istoriografijoje rašė Aivas Ragauskas, „Midaus broli- jos – Vilniaus stačiatikių kultūros fenomenas (XV a. vidurys – XVII a. vidurys)“, in: *Florilegium Lithuanum: in honorem eximii professoris atque academici Lithuani domini Eugenii Jovaiša anniversarii sexagesimi causa dicatum*, Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2010, p. 229–241.

³ Žr., pvz., Дарюс Баронас, „Древнейшие следы пребывания русских в Вильнюсе“, *Kalbotyra*, t. 53, nr. 2, (*Slavistica Vilnensis*, 2004), p. 161–166; Kęstutis Katalynas, *Vilniaus plėtra XIV–XVII a.*, Vilnius: Diemedis, 2006, p. 53–54, 65–69; Gediminas Vaitkevičius, *op. cit.*, p. 62; Rytis Jonaitis, „Orthodox Churches in the Civitas Ruthenica Area of Vilnius: the Question of Location“, *Archaeologia Baltica*, t. 16, 2011, p. 110–125.

⁴ Žr., pvz., Tomasz Kempa, „Działalność hetmana Konstantego Iwanowicza Ostrogskiego na polu prawosławia“, *Białoruskie zeszyty historyczne*, t. 12, 1999, p. 10–11.

svarbiausiu jų pasiekimu galima laikyti pagrindinių istorinių faktų („kas ir kada atsitiko“) nustatymą bei mūsų temai svarbių istorijos dokumentų paskelbimą. Antra vertus, skaitant ano meto istorikų darbus nesunku pastebėti jų aiškų, o kartais netgi karštą konfesinį angažuotumą. Dažniausiai stačiatikių brolijos istorija domėjosi stačiatikių istorikai, kuriems ypač rūpėjo parodyti, kaip į broliją susibūrę Vilniaus stačiatikiai gynė savo gryną stačiatikišką tikėjimą nuo unitų ir jėzuitų pasikėsinių⁵. Vilniaus stačiatikių kova su unitais tapo pagrindiniu istorinį naratyvą formuojančiu motyvu. Tokia perspektyva nėra iš principo ydinga, ją pasirinkti yra kiekvieno tyrėjo akademinės laisvės reikalas. Tačiau pažintinės problemos kyla tada, kai tam tikros vėlesnės pažiūros arba perdėm subjektyvūs nusiteikimai retransliuojami į ankstesnius „ikiunijinius“ laikus. Tokia anachronistiška tendencija gerai išryškėja tada, kai panašūs reiškiniai vertinami ne tuo pačiu masteliu. Antai, kalbant apie uniją priėmusius Rytų krikščionis, jie apibūdinami kaip menkadvasiai, silpni žmonės, palūžę dėl pavojaus netekti žemiškų gėrybių, tuo tarpu stačiatikiams skirtų panašių epitetų nerasi, nors ir tarp jų buvo įvairiausių žmonių⁶. Perdėtas subjektyvumas matyti ir tada, kai bet kokie stačiatikių brolijos narių veiksmai visada vertinami kaip teigiami ir teisingi, o jų oponentų (net nebūtinai unitų, bet ir brolijai nepriklausančių stačiatikių!) kaip neteisingi ir represiniai. Taip pat manytume, kad ligšiolinėje historiografijoje nepakankamai įvertinti Vilniaus ir Lvovo stačiatikių brolijų kontaktai. Mūsų manymu, ši Vilniaus–Lvovo kontaktų ašis padeda atskleisti ne tik Lietuvos ir Ukrainos, bet ir Lietuvos bei graikiškojo pasaulio kultūrinius ryšius, kurie didesnio dėmesio mūsų

⁵ Płg. Помпей Н. Батюшков, *Памятники русской старины в западных губерниях Империи*, т. 5, Петербург, 1872, p. 51–52; Виленское Свято-Троицкое впоследствии Свято-Духовское братство, Санкт-Петербург, 1876, p. 5–6, 10; Д. Сцепуро, *Виленское Свято-Духовское братство в XVII и XVIII столетиях*, Киев: Типография И. И. Горбунова, 1899, p. 4. Taip pat płg. Александр А. Папков, *Братства. Очерк истории западно-русских братств*, Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1900, p. XXX, XXXVII, 1–2; Флегонт Смирнов, *Виленский Св.-Духов монастырь. Историческое описание*, Вильна: Типография О. С. Блюмовича, 1888, p. 9.

⁶ Д. Сцепуро, *op. cit.*, p. 41. Taikliai tokio požiūrio kritiką pateikia David A. Frick, *Meletij Smotryckij*, Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1995, p. 4–10.

istoriografijoje ėmė susilaukti tik pastaruoju metu⁷. Ankstesnėje istoriografijoje šie ir panašūs reiškiniai nesulaukė deramo dėmesio. Todėl dabartinę istoriografiją veikia ne tik ankstesnių istorikų vertingas įdirbis, bet ir tos jų mintys, kurios neišlaikė laiko išbandymų ir prašosi revizuojamos. Tad galima teigti, jog gan patikimos faktografijos ir vietomis aiškiai perlenktu subjektyvumo derinys rodo, kad su mūsų tema susiliečiančiais XIX a. 2-osios – XX a. 1-osios pusės rusų mokslininkų darbais reikia naudotis atsargiai. Jų negalima paprasčiausiai išsiversti ir perkelti į Lietuvos istoriografiją. Kol mūsų istoriografijoje nėra atlikti specialūs ir savarankiški tyrimai, tol mes tiesiog negalime turėti adekvataus vaizdo apie tai, kas vyko mūsų minėtame ypač įdomiame Vilniaus miesto kampelyje ir platesnėje erdvėje⁸. Tirdami Vilniaus stačiatikių Šv. Dvasios brolijos istoriją visų pirma kaip Vilniaus miesto istorijos dalį, su ja susijusius dalykus traktuosime ne tiek kaip baltarusių⁹, bet kaip LDK kultūros istorijos reiškinį, reprezentuojantį rusėniškąją jos dėmenį, kurio kūrėjai ir reiškėjai didžiąja dalimi buvo rusėnai – mūsų laikų ukrainiečių ir baltarusių protėviai.

Iki šiol tarp Lietuvos mokslininkų daugiausia dėmesio Vilniaus Šv. Dvasios cerkvei, o tuo pačiu ir šalia jos veikusiai brolijai bei vienuolynui skyrė Vilniaus miesto istoriją tyrę architektūros, urbanistikos ir meno istorikai. Pirmiausia minėtini Klemenso Čerbulėno darbai, pateikiantys bendruosius Šv. Dvasios cerkvės statymo bruožus. Nors šie darbai nemaža dalimi paremti Romualdo Firkovičiaus surinkta archyvine medžiaga, tačiau juose esama ir kai kurių netikslumų, užsilikusių dar nuo carinės istoriografijos laikų¹⁰. Kokybiškai naują šuolį meno istorijos

⁷ Tomas Veteikis, *Graikų kalbos studijos ir graikiškoji kūryba Lietuvoje XVI–XVII amžiuje*, Vilnius, 2004 (daktaro disertacija); Kristina Svarevičiūtė, „Meletijo Pigo ‘Dialogo’ dedikacijos adresatas“, *Literatūra*, t. 48, 2006, nr. 3, p. 79–81.

⁸ Kaip tik todėl pritariame nuomonei, kad Vilniaus rusėniškoji istorija dar labai menkai tyrinėta (Alfredas Bumblauskas, „Senasis Vilnius tautų istorinės sąmonės perspektyvose“, *Lietuvos istorijos studijos*, t. 8, 2000, p. 35).

⁹ Plg. Jaroslav Isaevych, *Voluntary Brotherhood. Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine*, Edmonton-Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2006, p. 19, 45.

¹⁰ *Vilniaus architektūra*, Vilnius: Mokslas, 1985, p. 181–185; Tadas Adomonis,

kontekste mums rūpimos temos atžvilgiu reikia sieti su 1998 m. Rūtos Birutės Vitkauskienės pasirodžiusiu straipsniu. Paskelbtas mokslo populiarinimo leidinyje jis negalėjo būti išsamus, negalėjo turėti moksliniams darbams būdingos struktūros, tačiau teisingai atrinkti duomenys daro jį vertingu šios srities darbu¹¹. Grįžimas *ad fontes* būdingas ir 2003 m. pasirodžiusiai Germano Šlevio knygai *Vilniaus stačiatikių šventovės*¹². Tarp Lenkijos istorikų vertingais, su mums rūpima tema susijusiais darbais išsiskiria Tomaszas Kempa¹³. Minėti straipsniai ir knygos sudaro gana palankią aplinką mūsų tyrimui, kuriame sieksime Vilniaus Šv. Dvasios cerkvės iškilimą traktuoti kaip Vilniaus miesto religinės (stačiatikių), tarpkonfesinės istorijos dalį. Pasiremdami skelbtais, neskelbtais ar nepakankamai panaudotais šaltiniais stengsimės pateikti dokumentaliai (tiek, kiek mums tai įmanoma dabar) patikimą vaizdą, siekdami išsiaiškinti ne tik kas, kada, ką pastatė, bet ir atskleisti, kokie santykiai siejo į šią veiklą įsitraukusius žmones. Matydami, kad jau dabar esama prielaidų apčiuopti kai kurias šio plataus tinklo akis, tikimės, kad mums pavyks nustatyti tam tikrus ryšius tarp skirtingų grupių atstovų, kurie veiksmingai prisidėjo prie Vilniaus Šv. Dvasios cerkvės iškilimo. Dar reikia pabrėžti, kad stengsimės apibūdinti tą materialinį pagrindą, kuris, pradėtas kurti XVI a. pabaigoje, toliau plėtotas XVII a. 1-ojoje pusėje, leido Vilniaus stačiatikių brolijai imtis brangiai kainuojančių naujos Šv. Dvasios cerkvės statybų 1633 m.

Klemensas Čerbulėnas, *Lietuvos TSR dailės ir architektūros istorija*, t. 1: *Nuo seniausių laikų iki 1775 m.*, Vilnius: Mokslas, 1987, p. 204–205; *Lietuvos TSR istorijos ir kultūros paminklų sąvadas*, t. 1, *Vilnius*, Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1988, p. 249–252; *Lietuvos architektūros istorija*, t. 2: *Nuo XVII a. pradžios iki XIX a. vidurio*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994, p. 99–101.

¹¹ Rūta B. Vitkauskienė, „Vilniaus stačiatikių vienuolynas ir Šv. Dvasios cerkvė“, in: *Lietuvos vienuolynai*: Vadovas, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1998, p. 404–410.

¹² Герман Шлевис, *Православные святыни Вильнюса: страницы истории*, Вильнюс: Свято-Духов монастырь, 2003.

¹³ Pz., Tomasz Kempa, „Wileńskie bractwo Św. Ducha jako centrum obrony prawosławia w Wielkim Księstwie Litewskim w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII w.“, *Białoruskie zeszyty historyczne*, t. 21, 2004, p. 47–69 ir kiti šiami straipsnyje cituojami darbai.

Pastarąją datą pasirenkame kaip mūsų tyrimo chronologinę cezūrą, nes 1633 m. karūnacinio seimo metu Vladislavo IV Vazos priimti sprendimai dėl stačiatikių Bažnyčios padėties Abiejų Tautų Respublikoje žymėjo gerą dešimtmetį trukusio palyginti taikaus stačiatikių, unitų ir katalikų sambūvio pradžią¹⁴. Ši data taip pat žymi Šv. Dvasios brolijos didžiausio aktyvumo pabaigą. Formalia tyrimo pradžia pasirinkome 1584 m., kai prie Vilniaus Švč. Trejybės cerkvės buvo įsteigta stačiatikių brolija. Prieš pradėdami dėti dar reikėtų aptarti kai kurias sąvokas. Reikia turėti omenyje, kad istorikų tekstuose vartojama sąvoka „Šv. Dvasios brolija“ yra istoriografinės kilmės. XVI–XVIII a. ši brolija oficialiai vadinosi Švč. Trejybės brolija. Toks pavadinimas atsirado dėl to, kad iš pradžių jos nariai burdavosi prie Vilniaus Švč. Trejybės cerkvės, kur jai priklausė Viešpaties sutikimo (*Сретения*) altorius. 1596 m. sudarius Brastos bažnytinę uniją, brolijos gyvavimas prie šios cerkvės komplikavosi, nes jos nariai nepripažino uniją priėmusių hierarchų valdžios. 1609 m. Švč. Trejybės cerkvei galutinai perėjus į unitų rankas, Vilniaus stačiatikiams beliko burtis prie vienintelės jiems likusios Šv. Dvasios cerkvės. 1597 m. brolijos pasistatyta cerkvė tapo stačiatikių religinio gyvenimo židiniu Vilniaus mieste. Nepaisant vietos pakeitimo, stačiatikių brolijos nariai stengėsi išlaikyti senąjį pavadinimą, nes antraip jiems būtų grėšę netekti senųjų privilegijų. Toks pavojus tapo juo labiau aštrus tada, kai 1608 m. metropolitas Hipatijus Potiejus įsteigė to paties (Švč. Trejybės) pavadinimo unitų broliją¹⁵. Tad atsižvelgdami į Šv. Dvasios cerkvės reikšmę Vilniaus stačiatikių brolijos veiklai bei siekdami išvengti tam tikros sąvokų sumaišties, istorikai jau nuo XIX a. vartoja „Šv. Dvasios brolijos“ pavadinimą. Mes laikomės tokios pat

¹⁴ Plačiau apie 1632 ir 1633 m. seimų sprendimus dėl tarpkonfesinių santykių žr. Tomasz Kempa, *Wobec kontrreformacji. Protestanci i prawoslawni w obronie swobod wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, Toruń: Adam Marszałek, 2007, p. 377–421.

¹⁵ Макарий (Булгаков), *История Русской Церкви*, кн. 6: *Период самостоятельности Русской Церкви (1598–1881); Патриаршество в России (1589–1720)*, ск. 1: *Патриаршество Московское и всяя Великия России и Западнорусская митрополия (1589–1654)*, Москва: Издательство Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1996, p. 206–207, 235–236.

vartosenos: ten, kur bus kalbama apie broliją, pasitaikys ir istorinis (kur būtina), ir istoriografinis pavadinimas, visada turint omeny vieną ir tą pačią stačiatikių bendruomenę.

2. TARPKNFESINIŲ SANTYKIŲ KONTEKSTAS IR ŠV. DVASIOS CERKĖS IŠKILIMAS

Tiriant krikščionybės LDK istoriją XVI a. įprasta naudotis krizės ir reformos sąvokomis bei jų vediniais. Tačiau įsivaizdavimas apie ypač gilią stačiatikybės krizę plačiai naudotas kalbant apie LDK ir Lenkijos stačiatikių Bažnyčios padėtį XVI a. 2-ojoje pusėje. Dvasininkijos moralinis nuopuolis, išsilavinimo stoka, pasinėrimas į pasaulietinius rūpesčius ir pasauliečių įtaka Bažnyčios institucijoms buvo įvardinami kaip pagrindiniai nuosmukio veiksniai¹⁶. Nors tokių reiškinių iš tiesų pasitaikydavo, tačiau darant griežtus visuminius vertinimus visada reikia turėti omenyje, kad piktnaudžiavimo Bažnyčios turtu atvejai niekada nebuvo tapę norma, jiems ir panašioms dalykams uolesni hierarchai ar pasauliečiai oponuodavo per visą XVI a. Tad pabrėžiant vien neigiamus stačiatikių Bažnyčios gyvavimo reiškinius sunku būtų paaiškinti, iš kur atsirado tie didžiuliai vidinės energijos klodai, kurie atsivėrė tuo metu, kai buvo rengiamasi sudaryti Brastos bažnytinę uniją. Po jos sudarymo prasidėję unitų ir stačiatikių konfliktai rodė, kad LDK ir Lenkijos Rytų krikščionys pasirinko skirtingus savo Bažnyčių atsigavimo kelius, atsirėdami į bendrą tradiciją, bet darydami skirtingas išvadas. Reikia pabrėžti ir tai, kad bandymai reformuoti stačiatikių Bažnyčią prasidėjo dar

¹⁶ Plg. Макарий (Булгаков), *История Русской церкви*, kn. 5: *Период разделения Русской Церкви на две митрополии. История Западнойрусской, или Литовской, митрополии (1458–1596)*, Москва: Издательство Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1996 (šis dvylikos tomų leidinys dienos šviesą išvydo 1857–1883 m., naujai perleistas 1994–1996 m.), p. 24–26, 132, 180; Борис Н. Флоря, „Кризис организационных структур православной церкви в XVI в.“, in: *Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI – начале XVII в.*, d. 1: *Брестская уния 1596 г. Исторические причины*, Москва: Индрик, p. 33–40; Borys A. Gudziak, *Crisis and Reform. The Kyivan Metropolitanate, the Patriarchate of Constantinople, and the Genesis of the Union of Brest*, Cambridge Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, 2001, p. 59.

gerokai iki Brastos bažnytinės unijos. Didžiausią akstiną tam davė iš Vakarų ir Vidurio Europos sklidusi Reformacija, bei po Tridento bažnytinio susirinkimo prasidėjusi aktyvi Romos katalikų Bažnyčios misijinė veikla Europos rytuose¹⁷. Ne visai atsitiktinio sutapimo dėka, tais pačiais 1577 m. pasirodė dalykai, kurie iš katalikų Bažnyčios pusės ėmė naujaip veikti stačiatikius tiek tarptautiniu, tiek lokaliu lygmeniu. 1577 m. popiežius Grigalius XIII įkūrė Graikų kolegiją, kurios auklėtiniai, be kunigams įprastos sielovados, dar turėjo rūpintis stačiatikių mokslinimu ir bažnytinės vienybės skleidimu tarp vadinamųjų Rytų Bažnyčios schizmatikų¹⁸. Tais pačiais metais Vilniuje jėzuitas Petras Skarga paskelbė savo karštą atsisaukimą į stačiatikius „Apie Dievo Bažnyčios vienybę vieno ganytojo valdžioje ir apie graikų pasitraukimą iš tos vienybės“¹⁹. Šiame poleminiame veikle Skarga su didele aistra rusėnams bandė parodyti, kokie dvasiniai pavojai jų tyko atsiskyrus ir kokia nauda jų laukia prisijungus prie Romos katalikų Bažnyčios. Stačiatikių savigarbą, ko gero, turėjo ypač žeisti Skargos priekaištai dėl stačiatikių kunigų tamsumo ir apsileidimo, pastabos apie bažnytinės slavų kalbos netobulumą, lyginant su graikų ar lotynų kalbomis²⁰. Didelė dalis aštrių argumentų buvo sunkiai atremiami, nes jie derėjo prie tuometinės stačiatikių religinio ir kultūrinio gyvenimo tikrovės... Iš kovingai nusiteikusio katalikų Bažnyčios mokyto atstovo sklindantys pamokymai darė didelį įspūdį tiek stačiatikiams, tiek katalikams. Sprendžiant iš 1590 m. leidimo prarmės, būta stačiatikių, kuriuos įtikino Skargos argumentai ir jie priėmė uniją su katalikų Bažnyčia, bet dar daugiau buvo tokių, kurie nuoširdžiai piktinosi Skargos veikalu, kurio pirmojo leidimo tiražo nemaža dalis buvo tiesiog išpirkta ir sudeginta²¹. Vykstant aktyviai tarpkonfesinei

¹⁷ Plg. Oscar Halecki, *From Florence to Brest (1439–1596)*, Rome: Sacrum Poloniae Millenium, 1958, p. 150–152, 196–197; Borys A. Gudziak, *op. cit.*, p. 25–27.

¹⁸ Oscar Halecki, *op. cit.*, p. 196–197.

¹⁹ Piotr Skarga, „O jedności Kościoła Bożego pod jednym pasterzem y o grecim od tej jedności odstąpieniu“, in: *Русская историческая библиотека*, т. 7, кн. 2, Петербургъ: Археографическая комиссия Министерства Народнаго Просвещения, 1882, st. 223–526.

²⁰ *Ibid.*, st. 392, 483–486.

²¹ *Ibid.*, st. 528–529.

polemikai, 1579 m. Vilniaus kolegija gavo universiteto teises, o 1583 m. prie jos buvo įsteigta popiežiškoji seminarija, skirta katalikiškam rusėnų ir maskvėnų ugdymui²². Stačiatikių, kaip iš dalies ir protestantų, aistros dar labiau išiplieskė po to, kai Lenkijoje ir Lietuvoje 1582 m. buvo įvestas naujasis Grigaliaus kalendorius, nevalia prisidėjęs prie to, kad skirtingų kalendorių įvairovė komplikavo krikščionių religinių švenčių ir kasdienio gyvenimo ritmą²³. Nors LDK, Lenkijos ir Livonijos miestuose kilę neramumai nė iš tolo nepriminė pilietinio karo, jie, be abejo, rodė, kad visuomeninis klimatas buvo gerokai įkaitęs. Stačiatikių Bažnyčia, susidūrusi su reformacinėmis ir ypač kontrreformacinėmis srovėmis, nepajėgė priimti šių iššūkių pati neprisitaikydama prie naujų sąlygų. Iš senų laikų paveldėtos struktūrinės problemos (kaip antai didelė pasauliečių įtaka bažnytinėms institucijoms, kuri, nors ir ne visada, bet dažnai apsunkindavo sielovadinę Bažnyčios misiją), dalies stačiatikių diduomenės tapimas protestantais, katalikų mestas iššūkis skatino stačiatikius iš naujo permąstyti savo paveldą ir jį artikuliuoti pagal tuos intelektualines kultūros standartus, kuriuos nustatė Vakarų krikščionys – tiek protestantai, tiek katalikai²⁴. Tad neatsitiktinai būtent tokiuose politiškai ir kultūriškai svarbiuose miestuose kaip Lvovas ir Vilnius labiausiai ir pasireiškė šių įtampų sąlygotas stačiatikių aktyvumas. Pabrėžtina, kad stačiatikiai pasauliečiai iš pradžių buvo kur kas aktyvesni negu jų Bažnyčios hierarchai. Jau 1585 m. Haličo, Lvovo ir Pšemyslio žemių diduomenės atstovai karčiai skundėsi Kijevo metropolitui Onisiforui dėl apverktinos rusėnų Bažnyčios būklės²⁵. Lvovo miestiečių pastangos reformuoti savąjį bažnytinį gyvenimą įgijo aiškiai institucionalizuotą for-

²² Artūras Grickevičius, *Vilniškė popiežiškoji seminarija 1583–1655 metais*, Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2008, p. 52–54.

²³ Plačiau apie tai žr. David Frick, „The Bells of Vilnius: Keeping Time in a City of Many Calendars“, in: *Making Contact: Maps, Identity, and Travel*, ed. G. Burger etc., Edmonton: University of Alberta Press, 2003, p. 29–37.

²⁴ Žr., pvz., Marzena Liedke, *Od prawosławia do katolicyzmu: Ruscy możni i szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec wyznań reformacyjnych*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2004.

²⁵ *Акты относящиеся к истории Западной России* (toliau – АЗР), т. 3: 1544–1587, Санкт-Петербург: В типографии Эдуарда Праца, 1848, nr. 146, p. 289.

mą. 1585–1586 m. Lvove viešėjęs Antiochijos patriarchas Joakimas įsteigė Lvovo miestiečių stačiatikių broliją prie Švč. Mergelės Marijos Užmigimo cerkvės²⁶. Didelę dalį savo religinio įkarščio naujai įsikūrusios brolijos nariai nukreipė prieš, jų manymu, prastai ir nevertai savo pareigas ėjusius dvasininkus. Jų iniciatyva tas pats patriarchas Joakimas ekskomunikavo du kartus drįsusius vesti ir kitaip dieviškąjį įstatymą laužiusius dvasininkus²⁷. Plačios pasauliečių prerogatyvos apsilėidusių dvasininkų atžvilgiu buvo įtvirtintos Lvovo brolijos steigiamojoje privilegijoje, kurią vėliau patvirtino ir Konstantinopolio patriarchas Jeremijas²⁸. Šios privilegijos Lvovo brolijai leido tapti stauropigine organizacija, tiesiogiai pavaldžia tik pačiam Konstantinopolio patriarchui. Visai tai stipriai kirtosi su tenykščio hierarcho, Lvovo stačiatikių vyskupo valdžia. Kadangi tuo metu vyskupu buvo valdingasis Gedeonas Balabanas, ilgametis konfliktas tarp jo ir brolijos buvo tarsi iš anksto užprogramuotas²⁹. Nepaisant konfliktų su vietiniu hierarchu, brolijos narių (Lvovo miestiečių) religinė, karitatyvinė ir kultūrinė veikla savo dinamizmu ryškiai išsiskiria ne tik Kijevo metropolijos, bet ir platesnės stačiatikių oikumenos kontekste³⁰. Panašios atsinaujinimo nuotaikos buvo būdingos ir Vilniaus stačiatikiams. Tiesa, kalbant apie konkrečius faktus jų žinome mažiau palyginti su Lvovo stačiatikių brolija, kurios archyvas vėlesniais amžiais nebuvo išblaškytas ir didžiąja dalimi pasiekė mūsų dienas³¹. Vis dėlto krenta į akis tai, kad nesutarimai tarp Vilniaus

²⁶ *Diplomata statutaria a patriarchis orientalibus confraternitati stauropigianae Leopoliensi a. 1586–1592 data*, t. 2, Leopoli: sumptibus Instituti Stauropigiani, 1895, nr. 3, p. 3–15 (1586 01 01).

²⁷ *Monumenta confraternitatis stauropigianae Leopoliensis*, edidit W. Milkowicz, t. 1, d. 1, Leopoli: typis Instituti Stauropigiani, 1895, nr. 82a, p. 121–126; nr. 82b, p. 127–131 (1586 01 16, sen. st.).

²⁸ *Diplomata statutaria*, t. 2, nr. 7, p. 35–38 (1587 12 01, sen. st.).

²⁹ Plačiau apie šį konfliktą žr. Борис Н. Флоря, „Епископы, православная знать и братства. Вопрос о реформе церкви в последние десятилетия XVI в.“, in: *Брестская уния 1596 г. И общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI – начале XVII в.*, d. 1: *Брестская уния 1596 г. Исторические причины*, Москва: Индрик, 1996, p. 107–110.

³⁰ Plg. Bogys A. Gudziak, *op. cit.*, p. 160–161.

³¹ Юлия Э. Шустова, *Документы львовского Успенского ставропигийского*

stačiatikių pasauliečių ir dvasininkų iki pat Brastos unijos laikų nepasiekė tokio tarpusavio priešiško laipsnio, koks buvo būdingas Lvovo stačiatikių bendrijai. Atrodo, kad bendradarbiavimas tarp vietinio stačiatikių Bažnyčios hierarcho (Kijevo metropolito) ir LDK diduomenės bei Vilniaus stačiatikių miestiečių iki pat Brastos bažnytinės unijos išvakarių buvo kur kas konstruktyvesnis. Būtent Kijevo metropolitas, kurio tiesioginei valdžiai ir priklausė Vilnius, pirmasis dar 1584 m. patvirtino Švč. Trejybės brolijos įstatus. Nors šis metropolitas nepasižymėjo kaip bažnytinio gyvenimo atnaujintojas, tačiau dėl tokio veiksmo jis ilgam išliko brolijos narių kolektyvinėje atmintyje³². 1588 m. tas pats metropolitas Onisiforas Dievočka palaimino sumanytą išspausdinti šios brolijos statutą. Toks leidinys pasirodė tinkamu metu, nes kaip tik 1588 m. birželį Vilniuje apsilankė Konstantinopolio patriarchas Jeremijas II³³. Jam viešint Vilniuje, brolijos nariai jo prašė patvirtinti brolijos įstatus ir ją pačią pripažinti. Patriarchas mielai sutiko patenkinti tokį prašymą ir dar suteikė teisę naudoti antspaudą su Švč. Trejybės atvaizdu³⁴. Tuo metu ir Lenkijos karalius bei Lietuvos didysis kunigaikštis Zigmantas Vaza taip pat buvo palankiai nusiteikęs Vilniaus stačiatikių brolijos atžvilgiu ir, jos narių prašomas, išdavė privilegijas, kurios, galima sakyti, broliją galutinai pripažino juridiniu asmeniu: 1589 m. liepos 21 d. privilegija patvirtino Vilniaus Švč. Trejybės brolijos įstatus, o

братства (1586–1788): Источниковедческое исследование, Москва: Рукописные памятники Древней Руси, 2009, p. 7–24.

³² Reikia pažymėti, kad atminimą apie 1584 m. metropolito Onisiforo veiksmus, susijusius su brolijos steigimu, išsaugojo, kaip atrodo, tik ta pati Vilniaus stačiatikių brolija. Apie tai žinoma iš jos poleminių istorinio veikalo „Συνοψις albo krotkie spisanie praw, przywileiow, świebod y wolności od niaśniejszych św. pamięci Krolow Ich Miłości Polskich, y Wielkich Xiążąt W. X. L. y Ruskiego, et caet. et caet. Przezacnemu starowiecznemu narodowi Ruskiemu, pod posłuszeństwem św. Oyca Patriarchy Konstantinopolskiego stale y nieodmiennie od okrzyczenia się swoiego trwającemu nadanych y poprzyjęzonych“ (toliau – „Sinopsis“), in: *Архив Юго-Западной России* (toliau – АЮЗР), d. 1, т. 7, Киев: Типография Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1887, p. 548.

³³ Макарий (Булгаков), *op. cit.*, kn. 5, p. 253–254.

³⁴ *Собрание древних грамот и актов городов Вильны, Ковна, Троку, православных монастырей, церквей и по разным предметам* (toliau – *Собрание*), d. 2, Вильно: В типографии А. Марциновскаго, 1843, nr. 3, p. 6–8.

1592 m. spalio 9 d. privilegija šie įstatai buvo dar kartą patvirtinti, sukonkretinti ir šiek tiek išplėsti³⁵. Visos šios privilegijos turėjo pakloti tvirtus naujai besikuriančios institucijos teisinius pagrindus.

3. BROLIJOS INSTITUCIONALIZACIJA

Kaip kiekviena didesnė organizacija, taip ir Vilniaus stačiatikių brolija turėjo turėti konkrečią susibūrimo vietą, savo padalinius ir pasižymėti savita vidine struktūra. Iš pradžių brolijos nariai būrėsi prie Vilniaus Švč. Trejybės cerkvės, kitomis svarbiomis jos įstaigomis buvo spaustuvė, mokykla, špitolė, Šv. Dvasios cerkvė ir vienuolynas. Kodėl stačiatikių brolija susibūrė prie šios cerkvės, kada, kaip ir kiek ėmė funkcionuoti jos įstaigos – tai klausimai, kuriuos dabar ir bandysime pasiaiškinti. Nors jie nėra nauji, bet prie jų verta sugrįžti dėl to, kad istoriografijoje esama įvairių nuomonių. Manome, kad tokia įvairovė atsirado todėl, kad nebuvo skiriamas reikiamas dėmesys tam, kad būtų išsiaiškinta, kada šaltiniuose minimi *tik* ateities planai ir ketinimai, o kada kalbama jau apie pilnakraujiškai veikiančius darinius.

a) Mokykla

Vienas svarbiausių brolijos uždavinių buvo švietimas. Mokyklos steigimo prie Švč. Trejybės vienuolyno reikalas buvo minimas jau 1584 m. Stepono Batoro privilegijoje stačiatikiams Vilniaus magistrato nariams³⁶.

³⁵ *Акты издаваемые Виленскою археографическою комиссиею* (toliau – АВАК), т. 9, Вильна: В типографии А. Г. Сыркина, 1878, nr. 52, p. 140–144 (1589 07 21); *ibid.*, nr. 53, p. 144–149 (1592 10 09). Tuometinė Zigmanto Vazos politika aiškinama jo nenoru įteisinti 1573 m. Varšuvos konfederacijos nuostatas, turėjusias laiduoti taiką tarp tikėjimo reikalais nesutariančių krikščionių, ir jo noru skaldyti stačiatikių ir protestantų vienybę prieš katalikų stovyklą (plg. В. А. Беднов, *Православная Церковь в Польше и Литве (по Volumina legum)*, Минск: Лучи Софии, 2002 (pirmas leidimas: Екатеринослав, 1908), p. 140–141). Neneigdami tokių politinių išskaičiavimų realumo, vis dėlto manome, kad Zigmantui Vazai nebuvo svetima ir pragmatinės tolerancijos tradicija.

³⁶ АЗР, т. 3, nr. 144, p. 287 (1584 05 27). Plačiau apie tai žr. Константин В. Харлампович, *Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле*

Tą užduotį savotiškai perėmė ir konkrečių žingsnių ėmėsi kaip tik brolijos nariai. Reikalas steigti mokyklą minimas tiek Konstantinopolio patriarcho, tiek Lenkijos karaliaus privilegijose. Jeremijas II pritarė ketinimui steigti brolijos name mokyklą, kurioje būtų mokoma graikų, lotynų ir bažnytinės slavų (*пускаго*) kalbų³⁷. 1589 m. Zigmanto Vazos privilegijoje apie šį reikalą kalbama išsamiau: šalia minėtų trijų kalbų leidžiama dėstyti dar ir lenkų kalbą bei samdytis dvasininkų arba pasauliečių luomui priklausančius mokytojus³⁸. 1592 m. Zigmanto Vazos privilegijoje jau kalbama apie konkrečius namus, kuriuose mokykla minima kaip įsikūrusi³⁹. Kaip matome, duomenų apie mokyklos steigimąsi turime palyginti nemažai. Kada ji pradėjo veikti nurodomi skirtingi metai: 1585, 1587, 1588, 1591–1592 m.⁴⁰.

Vis dėlto reikia pastebėti, kad šių šaltinių duomenų nepakanka norint įrodyti, kad Vilniaus stačiatikių mokykla XVI a. 9-ajame dešimtmetyje jau tikrai veikė. Antra vertus, šie duomenys neabejotinai rodo, kad Vilniaus stačiatikiai jau 1584 m. aiškiai juto būtinybę steigti savo stačiatikišką mokyklą. Tokį sumanymą galima vertinti kaip atsaką į Vilniaus universiteto ir Vilniaus popiežiškosios seminarijos įkūrimą. Tačiau, kaip matysime toliau, dar turėjo prabėgti ne vieneri ir ne dveji metai, kol toks sumanymas buvo realizuotas. Iš to bus matyti, jog anaipatol ne visada galima pasikliauti dokumentų normatyviniais teiginiais, ir todėl visada verta ieškoti papildomų argumentų vienam ar kitam

защиты православной веры и Церкви, Казань: Типография Императорского Университета, 1898, p. 314–316.

³⁷ *Собрание*, d. 2, nr. 3, p. 7.

³⁸ АВАК, т. 9, nr. 52, p. 143 (1589 07 21).

³⁹ *Ibid.*, nr. 53, p. 147 (1592 10 09).

⁴⁰ Флегонт Смирнов, *op. cit.*, p. 31 (nuo XVI a. 9-ojo dešimtmečio). Константин В. Харлампович, *op. cit.*, p. 316 (1584–1585 m.). Д. Сцепуро, *op. cit.*, p. 8 (apie 1587 m.), p. 111 (1588 m.); Михаил М. Пашкевич, *Виленское Свято-Троицкое впоследствии Свято-Духовское братство. (Исторический очерк)*, Вильна: Типография А. Г. Сыркина, 1890, p. 15 (1588 m.), p. 17 (1591–1592 m.); pastaroji data nusižiūrėta iš Ščerbickio, kuris apie mokyklos įsteigimą užsiminė probėgšmais, bet chronologiniu aspektu, kaip matysime toliau, pakankamai tiksliai (plg. О. В. Щербицкий, *Виленский Свято-Троицкий монастырь*, Вильна: Типография Губернскаго правления, 1885, p. 26); Tomas Veteikis, *op. cit.*, p. 37 (1585 m.).

teiginiui paremti. Tokios rūšies duomenų teikia žinios apie mokymo priemones ir jos personalą.

Atrodo, kad iki pat XVI a. 9-ojo dešimtmečio pabaigos Vilniaus stačiatikių brolija neturėjo tinkamų mokytojų. 1588 m. brolijos nariai dėkojo Lvovo brolijai už jos išleistą ir jiems atsiųstą slavų-graikų gramatiką. Vilniečiai prašė atsiųsti dar 100 ar 200 šių knygelių už „protingą kainą“; toks prašymas aiškiai liudija apie plačius švietėjiškus užmojus. Kartu su knygomis buvo prašoma atsiųsti ir vieną arba du mokytojus, kurie galėtų ir patys knygas gerai suprasti, ir kitus pamokyti⁴¹. Atrodo, kad toks prašymas buvo patenkintas ne iš karto. 1591 m. spalį Minsko vaivada Bogdanas Sapiega, brolijos vardu dėkodamas Lvovo brolijai už dar vienos graikų-slavų kalbų gramatikos atsiuntimą, tuo pačiu prašė atsiųsti ir patyrusį mokytoją⁴². Tokią pačią padėką ir tokį pat prašymą pakartotoj kitas Vilniaus brolijos narys – Naugarduko vaivada Teodoras Skuminas-Tiškevičius⁴³. Tik maždaug nuo to meto ima rodytis pirmos pakankamai aiškios žinios apie brolijos mokykloje dirbusius mokytojus. Dėl vysk. Balabano daromų sunkumų Lvovo stačiatikių brolijos mokykla negalėjo normaliai veikti ir todėl 1591–1592 m. žiemą mokytojas Laurentijus išvyko į Brastą, o Kirilas buvo išsiųstas į Vilnių⁴⁴. Atrodo,

⁴¹ *Monumenta confraternitatis*, t. 1, d. 1, nr. 92, p. 146–147 (1587 05 28 sen. st.). Šis dokumentas taip pat paskelbtas lengviau pasiekiamame leidinyje: A3P, t. 4: (1588–1632), Санкт-Петербург: В типографии Эдуарда Праца, 1851, nr. 4, p. 5–6, tačiau jame nurodoma 1588 m. (!) data. Originalas saugomas: Центральний державний історичний архів України, м. Львів (toliau – ЦДІАУ-Львів), f. 129, ap. 1, nr. 85. Prie dokumento išlikę penki Vilniaus miestiečių, brolijos narių antspaudai, kurie, mūsų žiniomis, dar nėra identifikuoti.

⁴² *Monumenta confraternitatis*, t. 1, d. 1, nr. 201, p. 310 (Vilnius, 1591 10 11 sen. st.). Originalas: ЦДІАУ-Львів, f. 129, ap. 1, nr. 181.

⁴³ *Ibid.*, nr. 205, p. 316–317 (Alytus, 1591 10 22 sen. st.). Originalas: ЦДІАУ-Львів, f. 129, ap. 1, nr. 185.

⁴⁴ A3P, t. 4, nr. 33, p. 43 (1592 02 06). Kirilą galima laikyti vienu pirmųjų Vilniaus brolijos mokytojų, kuris turėjo mokyti brolijos narių vaikus; apie jo įsikūrimo Vilniuje aplinkybes žr. *Monumenta confraternitatis*, nr. 209, p. 324–325 (Teodoro Skumino-Tiškevičiaus laiškas Lvovo brolijai, 1592 01 18 sen. st. Originalas: ЦДІАУ-Львів, f. 129, ap. 1, nr. 191); nr. 210, p. 326–327 (Kijevo metropolito Mykolo Ragozos laiškas tai pačiai brolijai, 1592 01 18 sen. st. Originalas: ЦДІАУ-Львів, f. 129, ap. 1, nr. 192); nr. 213, p. 330–332 (Bogdano Sapiegos laiškas tai pačiai brolijai, 1592 01 28

kad Vilniaus stačiatikių mokyklai vieno Kirilo nepakako, todėl brolijai priklausantys didikai siuntė pasiuntinius į Lvovą ieškoti tinkamo kunigo ir mokytojo⁴⁵. Tarp Vilniaus ir Lvovo brolijos užsimezgę kontaktai sudarė tinkamas prielaidas buvusiam Lvovo brolijos mokytojui Steponui Zizanijai įsikurti Vilniuje, kur jis netrukus išgarsėjo aršia polemika prieš bažnytinę uniją ir jos rėmėjus⁴⁶.

Kaip kiekvienai mokyklai, taip ir šiai reikėjo patalpų. Apie konkrečias, mokyklai pritaikytas patalpas pirmiausia prabylama tik Zigmanto Vazos 1592 m. spalio 9 d. privilegijoje. Iš jos sužinome, kad brolija, nusipirkusi vadinamąjį Hamšėjaus namą ir gavusi dovanų Jokūbo Kondratovičiaus namą, juos sujungė ir čia įkūrė savo mokyklą⁴⁷. Joje taip pat aiškiai kalbama apie brolijos jau įsteigtą ir veikiančią mokyklą, kurioje mokyta graikų, rusėnų, lotynų ir lenkų kalbomis. Atsižvelgiant į šių duomenų visumą, simbolinius stačiatikių mokyklos įsteigimo metus reikėtų sieti būtent su šia 1592 m. spalio 9 d. privilegija. Matome, kad prireikė maždaug 8 m., kol mokykla ėmė funkcionuoti. Per tą laiką apsirūpinta mokymo priemonėmis, mokytojais, patalpomis. Naugarduko kaštelionui kunigaikščiui Aleksandruvi Palubinskiui ir jo žmonai Sofijai Alšėniškei užrašius Sudervės dvarą, brolijos mokykla turėjo įgyti stabi-

sen. st. Originalas: ЦДІАУ-Львів, f. 129, ap. 1, nr. 194); nr. 219, p. 347–350 (Lvovo brolijos laiškas Vilniaus brolijai, 1592 02 24 sen. st.).

⁴⁵ A3P, t. 4, nr. 33, p. 46 (apie 1592 09 07 sen. st.).

⁴⁶ Steponas Zizanija į Vilnių atsikėlė apie 1593 m. (žr. Kazimierz Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska: Zarys historyczny, 1370–1632*, Warszawa: Kasa imienia Mianowskiego, Instytut popierania nauki, 1934, p. 317). Jis kaip brolijos „didaskalas“ (mokytojas) minimas Kijevo metropolito Mykolo Ragozos rašte, adresuotame Vilniaus Švč. Trejybės cerkvės dvasininkams (A3P, t. 3, nr. 73, p. 105. (1595 07 16, sen. st.). Bet jau po kelių mėnesių tas pats metropolitas formaliai uždraudė Steponui Zizanijai pamokslauti Vilniaus cerkvėse (*ibid.*, t. 4, nr. 88, p. 121–122 (1595 09 30, sen. st.), dar vėliau jis buvo metropolito ekskomunikuotas (*ibid.*, nr. 91 1596 01 27 (sen. st.), o karaliaus valdžia jam paskelbė baniciją (*ibid.*, nr. 95, p. 132–133 (1596 05 28). Nepaisant viso to, Zizanija maždaug iki pat 1599 m. pabaigos reiškėsi pačiame Vilniuje kaip karštas bažnytinės unijos priešininkas, žr. Макарий (Булгаков), *op. cit.*, kn. 6, p. 180–181. Taip pat žr. Kazimierz Chodynicki, *op. cit.*, p. 317–320, 332.

⁴⁷ ABAK, t. 9, nr. 53, p. 146. Dar vienas šios privilegijos nuorašas: *ibid.*, nr. 54, p. 149–153. Hamšėjaus namą brolija nusipirko 1591 m., žr. Д. Сценуро, *op. cit.*, p. 9.

lesnį ir galbūt rentablesnį pajamų šaltinį negu brolijos narių aukojamos sumos⁴⁸. Kaip tik tuo metu mokykloje ėmė darbuotis gilų teologinį išsilavinimą turintys pedagogai. Tarp tokių reikia minėti graikus, tokius kaip Elasonos arkivyskupas Arsenijus ir būsimasis Aleksandrijos patriarchas Kirilas Lukaris (1595–1596)⁴⁹. Šių asmenų viešėjimas Vilniuje užtikrino, kad tam tikrą laiką Vilniaus stačiatikių mokykloje buvo dėstoma graikų kalba, reikalinga tiek religinei savišvietai, tiek polemikai su stačiatikybės kritikais. Konkretesnių duomenų apie jau ganėtinai išplėtotą mokyklos struktūrą sužinome iš 1619 m. Vilniaus brolijos laiško, rašyto Lvovo brolijai. Tuo metu brolijos mokykla buvo 5 skyrių: pirmuosiuose 3-uose buvo dėstomas „lotynų mokslas“, 4-ame – „rusų“ (*руская*), o 5-ame – bažnytinė slavų ir graikų kalbos⁵⁰.

b) Spaustuvė

Brolijos spaustuvės atsiradimo aplinkybės yra ištirtos detaliau negu mokyklos ar jos cerkvės. Panašiai kaip ir mokyklos, taip ir savo spaustuvės reikalingumas buvo fiksuojamas jau 1588 m. Jeremijo II ir 1589 bei 1592 m. karaliaus Zigmanto Vazos privilegijose. Pirmąja privilegija brolijai buvo leista spausdinti įvairias Senojo ir Naujojo Testamentų knygas, reikalingas tiek mokykloje, tiek bažnyčioje, graikų, bažnytine slavų (*по словацкы*), rusėnų (*по рускы*) ir lenkų kalbomis. 1592 m. privilegijoje tas pats punktas ne tik pakartotas, bet ir išplėstas taip, kad brolijai leista spausdinti ne tik Šventraščio tekstus, bet ir knygas, skirtas

⁴⁸ *Археологический сборник документов относящихся к истории Северо-Западной Руси* (toliau – AC), t. 6, Вильна: Печатня О. Блюмовича, 1869, nr. 41, p. 60–62 (1593 03 11, sen. st.). Šis nuorašas iš LDK Tribunolo knygos šiuo metu laikomas Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje (f. 5–B 16–2095). АВАК, т. 11, Вильна: Типография А. Г. Сыркина, 1880, nr. 20, p. 46–48 (1593 04 02), nr. 21, p. 53–55 (1593 05 10); *ibid.*, t. 8, nr. 5, p. 12–15 (1594).

⁴⁹ Plačiau apie šiuos asmenis žr. Borys A. Gudziak, *op. cit.*, p. 149–150. Gerhard Podskalsky, *Griechische Theologie in der Zeit der Türkenherrschaft (1453–1821). Die Orthodoxie im Spannungsfeld der nachreformatorischen Konfessionen des Westens*, München: C. H. Beck, 1988, p. 162–166. Kirilas Lukaris Vilniuje viešėjo maždaug pusantrų metų, žr. Макарий (Булгаков), *op. cit.*, kn. 6, p. 648–649 (M. V. Dmitrijevo komentaras).

⁵⁰ АЗР, т. 4, nr. 217, p. 506 (1619 01 21, sen. st.).

„visokiems dvasiniams ir pasaulietiniams reikalams“⁵¹. Pirmuoju naujos spaustuvės leidiniu tapo *Kasdienės maldos*, išspausdintos 1595 m.⁵². Kitais metais ką tik pradėjusi veikti spaustuvė išspausdino dar 8 knygas kirilicos šriftu – tai rodo didelius leidybinius užmojus⁵³. Naujai pradėjusi veikti brolijos spaustuvė iš kitų Lietuvos spaustuvių išsiskyrė tuo, kad joje buvo išleistos pirmosios Lietuvoje knygos graikų kalba. Kirilas Lukaris Vilniuje parengė ir 1596 m. išspausdino savo dėdės, Aleksandrijos patriarcho Meletijo Pigo knygą *Dialogas*⁵⁴. Galimas daktas, kad Vilniuje tuo metu buvo parengta ir išspausdinta dar viena graikiška knyga „Ὀρθόδοξος διδασκαλία“ (*Orthodoxos didaskalia*, 1596), kurios atsiradimo aplinkybių, tiesa, Lietuvos tyrėjai dar, regis, visai nenagrinėjo⁵⁵. Brolijos spaustuvė be rimtesnių trikdžių veikė Vilniuje iki pat 1610 m., kai, Meletijui Smotrickiui išleidus garsųjį poleminį veikalą „ΘΡΗΝΟΣ“ (*Threnos*)⁵⁶, karaliaus dekretu jos veikla Vilniuje buvo sustabdyta ir 1611–1619 m. brolija savo leidinius leido Vievyje, Bogdano Oginskio dvare⁵⁷.

c) Špitolė

Mžiausiai konkrečių duomenų turime apie brolijos labdarinę veiklą. Nors brolijos įstatuose apie špitolę ir artimo meilės darbus kalbama

⁵¹ ABAK, t. 9, nr. 52, p. 143 (1589 07 21) ir *ibid.*, nr. 53, p. 147 (1592 10 09).

⁵² Vilius Užtupas, „Vilniaus rusų brolijos spaustuvė“, *Knygotyra*, t. 6 (13), 1979, p. 86–88.

⁵³ Plg. *ibid.*, p. 94, ir Zoja Jaroszewicz-Pieresławcew, *Druki cyrylickie z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVII wieku*, Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2003, p. 103.

⁵⁴ Kristina Svarevičiūtė, *op. cit.*, p. 79–81. Plačiau apie Meletijaus Pigo veiklą po Brastos bažnytinės unijos sudarymo, kuria buvo siekiama atkurti stačiatikių Bažnyčios hierarchiją Lenkijos ir LDK žemėse, žr. Kazimierz Chodynicki, *op. cit.*, p. 346–348.

⁵⁵ Žr. Gerhard Podskalsky, *op. cit.*, p. 132, išn. nr. 554.

⁵⁶ Plačiau apie šį veikalą ir jo autorių žr. David A. Frick, „Meletij Smotryc’kyj’s *Threnos* of 1610 and its rhetorical models“, *Harvard Ukrainian Studies*, t. 11 (1987), nr. 3–4, p. 462–477; *idem*, *Meletij Smotryc’kyj*, Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1995; Jan Stradomski, *Spory o „wiarę grecką“ w dawnej Rzeczypospolitej*, Kraków: Scriptum, 2003, p. 39–40.

⁵⁷ Plačiau apie tai žr. Zoja Jaroszewicz-Pieresławcew, *op. cit.*, p. 105.

nemažai ir šiai veiklos sričiai buvo numatyta rinkti „špitolės prižiūrėtojus“, iki mūsų laikų išliko labai mažai žinių apie pačią špitolę⁵⁸. Apie špitolės egzistavimą prie Švč. Trejybės cerkvės liudija pirklio Šnipkos testamentu skiriama metinė 5 kapų grašių auka vargšams, bet iš to dar negalima daryti išvados, kad ji priklausė brolijai⁵⁹. Šis klausimas reikalauja papildomų duomenų paieškos. Kaip kiekvienai religinei brolijai, taip ir Šv. Dvasios brolijai labdaringa veikla buvo savaimė suprantamas dalykas. Gali būti, kad tokie dalykai kaip vargšų maitinimas ar našlaičių nemokamas priėmimas į mokyklą, žymiai prasčiau atsispindėdavo šaltiniuose palyginti su ginčais ir konfliktais. Prie brolijos labdaros darbų galima priskirti ir išmaldą, pasiūstą Lvovo brolijai, kai pastarajai reikėjo atstatyti savo po gaisro nusiaubtą cerkvę⁶⁰. Vis dėlto, atsižvelgiant į po Brastos unijos sudarymo brolijai iškilusius sunkumus, panašu, kad brolijos labdarinjoji veikla buvo kur kas labiau ribota ir suvaržyta, negu gali pasirodyti iš entuziastingų kai kurių XIX a. istorikų pasisakymų⁶¹.

d) Iš Švč. Trejybės į Šv. Dvasios cerkvę

Švč. Trejybės cerkvė buvo vienas seniausių Vilniaus stačiatikių sakralinių statinių. Pirmoji medinė cerkvė šioje vietoje buvo pastatyta apie 1374 m., nuo XV a. 2-osios pusės prie jos kūrėsi ir gyvavo vyrų vienuolynas⁶². Kaip jau minėta, 1514 m. čia iškilo nauja mūrinė cerkvė. Nepaisant to, kad jos statytojas buvo LDK didysis etmonas Konstantinas Ostrogiškis, vienuolyno patronato teisė ir toliau priklausė didžiajam kunigaikščiui. XVI a. buvo įprasta, kad pastarasis patronato teisę perleisdavo kuo nors valstybei nusipelnusiems pasauliečiams, kuriems tekdavo pareiga rūpintis patikėtos įstaigos materialine gerove; tiesa, tokie globėjai ganėtinai dažnai kur kas labiau rūpindavosi savo asmenine, bet ne bendruomenine gerove. Atrodo, kad Vilniaus Švč. Trejybės vienuolyne tokie administratoriai pa-

⁵⁸ Д. Сцепуро, *op. cit.*, p. 120.

⁵⁹ Собрание, d. 2, nr. 8, p. 19 (1594 12 20).

⁶⁰ *Monumenta confraternitatis*, t. 1, d. 1, nr. 237, p. 367 (1592 07 22 sen. st.).

⁶¹ Plg. Помпей Н. Батюшков, *op. cit.*, p. 45.

⁶² Darius Baronas, *Trys Vilniaus kankiniai: Gyvenimas ir istorija*, Vilnius: Aidai, 2000, p. 93–94, 117–118.

sauliečiai pasirodė tik Žygimanto Augusto laikais⁶³. Valdant metropolitams Jonai II (1568–1577) ir Onisiforui Dievočkai (1577–1589) aukščiausia administracinė šio vienuolyno valdžia vėl atiteko dvasininkų luomo atstovams, tačiau pastarojo metropolito laikais dėl to kilo trintis, nes pasauliečiai buvo nustumti nuo tradicijos pašventintos teisės prižiūrėti cerkvės turtą ir rūpintis jo apsauga. Skundams pasiekus aukščiausią valdžią, 1584 m. karalius Steponas Batoras stačiatikiams Vilniaus miesto magistrato pareigūnams suteikė privilegiją, leidžiančią po metropolito Onisiforo mirties „visiems laikams“ perimti šio vienuolyno administravimą⁶⁴. Po to, kai patriarchas Jeremijas atstatydino metropolitą Onisiforą, karalius Zigmantas Vaza 1589 m. išdavė privilegiją Vilniaus magistrato stačiatikiams, leidusią iš karto perimti vienuolyno ir cerkvės administravimą⁶⁵. Šios privilegijos, Vilniaus miesto pareigūnams stačiatikiams atvėrusios kelią į Švč. Trejybės vienuolyną, sukūrė prielaidas prie šio vienuolyno cerkvės burtis ir naujajai stačiatikių brolijai, tarp kurios žymių narių buvo ir Vilniaus magistrato atstovai. Artėjant bažnytinės unijos sudarymo atomazgai, brolijai rimčiausia ir neabejotinai daugiausia aistrų kėlusia problema tapo reikalas pasistatyti savo cerkvę. Nors istoriografijoje teisingai nurodoma, kada buvo pastatyta medinė Šv. Dvasios cerkvė (1597), tačiau pati šios minties atsiradimo ir jos realizavimo eiga nėra detaliau atskleista⁶⁶. Reikia pastebėti, kad buvo

⁶³ Plačiau apie tai žr. O. B. Щербицкий, *op. cit.*, p. 21–22.

⁶⁴ Lietuvos Metrika, nr. 70 (Užrašymų knyga, nr. 70), l. 148–150v (naudotasi Lietuvos valstybės istorijos archyve (toliau – LVIA) saugomu mikrofilmu). A3P, t. 3, nr. 144, p. 287 (1584 05 27).

⁶⁵ Tokia privilegija minima Zigmanto Vazos rašte, adresuotame vienam iš jo dvarionių. Žr. *Собрание*, d. 2, nr. 5, p. 12–13 (1589 08 08).

⁶⁶ Šiuo atžvilgiu istoriografijoje pasitaiko įvairių nuomonių. Vienur, pvz., teigiama, kad ji buvo pradėta statyti 1597 m. pavasarį (Флегонт Смирнов, *op. cit.*, p. 12), kai kada rašoma, kad ji pirmą kartą paminėta 1598 m. (Plg. Marja Łowmiańska, *Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku*, Wilno: Wydawnictwo magistratu m. Wilna, 1929, p. 53–54. Vladas Drėma, *op. cit.*, p. 973. David Frick, „The Bells of Vilnius“, p. 28). Kartais nurodoma, kad ši cerkvė pradėta statyti 1596 m. 2-ojoje pusėje, ir teigiama, kad ji buvo užbaigta statyti 1598 m. pradžioje (plg. Макарий (Булгаков), *op. cit.*, kn. 6, p. 157). Arba nurodoma, kad ji jau pradėta statyti 1596 m. 2-ojoje pusėje, ėmė veikti kitų metų 2-ojoje pusėje, bet detaliau tokios datos nėra argumentuojamos (Tomasz Kempa, „Wileńskie bractwo“, p. 53–54).

laikas, kai brolijos nariai buvo visai patenkinti savo veikimo sąlygomis Švč. Trejybės cerkvėje, buvo laikas, kai imta galvoti apie savo cerkvę, ir stojo metas, kai imta palyginti sparčiu tempu šį sumanymą realizuoti. Tad pasiremdami tiek ankstesnės istoriografijos įdirbiu, tiek naujai perskaitytais šaltiniais, pasistengsime rekonstruoti svarbiausias Šv. Dvasios cerkvės pastatymo peripetijas. Galima sakyti, kad pirmaisiais brolijos egzistavimo metais jos nariai visai jaukiai jautėsi susiburdami prie Švč. Trejybės cerkvės Viešpaties sutikimo altoriaus. Reikalas turėti savo cerkvę visai neminimas Jeremijo II privilegijoje, nors joje ir buvo liečiamos tokios būsimos veiklos sritys kaip mokykla, spaustuvė ar labdara. Tiesa, jau 1589 m. liepos 21 d. karaliaus Zigmanto Vazos privilegijoje bendrais žodžiais minima brolijai suteikiama teisė „cerkves funduoti ir remontuoti“⁶⁷. Konkretų leidimą statyti naują cerkvę brolijai priklausančių namų posesijose suteikė Zigmantas Vaza 1592 m.⁶⁸, tačiau nepaisant to, kad tuo metu jau visur sklido gandai apie artėjančią bažnytinę uniją, nauja cerkvė nebuvo pradėta statyti. Toliau buvo tik planuojama ir rūpinamasi teisine naujosios fundacijos baze. 1594 m. vasarą Lenkijos ir LDK stačiatikių vyskupų sinodas palaimino brolijos sumanymą statyti savo cerkvę⁶⁹. Tačiau net ir tada, kai nuo 1595 m. pradžios pasklido žinios apie unijos su Romos katalikų Bažnyčia link pasukusius hierarchus ir prasidėjo pirmieji karšti ginčai tarp unijos šalininkų ir priešininkų, naujos cerkvės statyba vis dar nebuvo pradėta. Atrodo, kad naujos cerkvės statybai reikalingas sklypas buvo įsigytas tik tada, kai tapo beveik visiškai aišku, kad bažnytinė unija bus paskelbta 1596 m. spalį Brastos sinode. O pačios cerkvės statyba veikiausiai prasidėjo jau po Brastos sinodo.

Norint susidaryti tikslesnę vaizdą apie cerkvės statybos chronologiją, pirmiausia reikėtų atkreipti dėmesį į karaliaus Zigmanto Vazos 1596 m. rugpjūčio 29 d. raštą, adresuotą Vilniaus vaitui ir magistrato pareigūnams. Jame brolijos nariai kaltinami sumaišties kėlimu ir viešosios tvarkos laužymu. Šie neramumai buvo susiję su artėjančia bažnytine

⁶⁷ A3P, t. 4, nr. 18, p. 24. Kitas šios privilegijos nuorašas: ABAK, t. 9, nr. 52, p. 140–144.

⁶⁸ *Ibid.*, nr. 53, p. 147 (1592 10 09).

⁶⁹ A3P, t. 4, nr. 48, p. 68 (1594 06 24 sen. st.).

unija, todėl norėdamas juos numaldyti karalius liepė Vilniaus magistrato pareigūnams neleisti naujos cerkvės statybos. Būtent tokia tuo metu didėjančios įtampos kontekste minima, kad brolijos nariai esą nusipirko žemės sklypą, kuriame netrukus ketino pradėti statyti cerkvę, karaliaus privilegijos žodžiais tariant, ne tiek „dėl Dievo garbės, kiek kur kas labiau dėl didesnio erezijos ir maištų plėtimo“⁷⁰. Remiantis šiuo dokumentu galime daryti prielaidą, jog cerkvės statybai reikalingas sklypas buvo įsigytas 1596 m. vasarą⁷¹. Antra vertus, žinoma, kad cerkvė iškilo Teodorai ir Daratai Valavičiūtėms priklausiusiame žemės sklype⁷². Šis „Valavičių“ sklypas lietsi su abiejų brolijai priklausančių namų, kuriuose buvo įsteigta brolijos mokykla, posesijomis⁷³. Tačiau iki šiol nėra pakankamai aiškus abiejų Valavičiūčių vaidmuo. Dar XIX a. pabaigoje ši klausimą lietsęs D. Scepuro manė, kad tas sklypas buvo nedidelė pavidima Valavičių žemės valda, kurią abi paveldėtojos padovanojo brolijai 1596 m.⁷⁴ Šiuo atveju jis pasiklioė 1632 m. brolijos paskelbtu poleminiu istoriografiniu kūrinium („Sinopsis“), kuriame iš tiesų esama tokio turinio informacijos⁷⁵. Tačiau reikia atsižvelgti į tai, kad „Sinopsyje“ pateikiamas vaizdas ne visai dera su kur kas komplikuočiau vaizdu, kuris regimas *griežtai* vienalaikiuose šaltiniuose. Mums rūpimą dalyką komplikuoja ta aplinkybė, kad 1596–1601 m. dokumentuose kaip cerkvės fundatoriai nurodomi brolijos nariai miestiečiai, brolijos nariai didikai arba minėtos Valavičiūtės. Turimi šaltiniai neleidžia tiksliai pa-

⁷⁰ *Ibid.*, nr. 101, p. 138 (1596 08 29).

⁷¹ Kaip tam tikras chronologinis rodiklis *post quem* gali pasitarnauti kitas, kiek ankstesnis karaliaus Zigmanto Vazos raštas karaliaus sekretoriui ir Vilniaus vaitui Motiejui Borminskiui bei Vilniaus magistrato pareigūnams, kuriuo jiems liepiama imtis priemonių prieš brolijos narių keliamą „sumaištį“. Šiame dokumente miesto pareigūnams nurodoma perimti savo žinion iki tol brolijai priklausiusį Švč. Trejybės cerkvės altorių, imtis priemonių prieš brolijos kunigus ir pamokslininkus, minimi „kurstytojiško“ turinio brolijos spaudiniai (*Собрание*, d. 2, nr. 13, p. 26–28 (1596 05 22)). Visa tai yra ganėtinai konkretūs dalykai, tad krenta į akis, kad dar visai neminama brolijos cerkvė, kurios statybos reikalai netrukus sukels didelį rezonansą.

⁷² Žr., pvz., ABAK, t. 8, nr. 12, p. 28 (1597 03 17); „Sinopsis“, p. 564.

⁷³ ABAK, t. 8, nr. 46, p. 96 (1611 02 22).

⁷⁴ Д. Сцепуро, *op. cit.*, p. 20.

⁷⁵ „Sinopsis“, p. 564.

sakyti, nuo kada T. ir D. Valavičiūtės valdė sklypą, kuriame 1597 m. iškilo cerkvė, bet galima spėti, kad jos jį galėjo paveldėti apie 1577 m., kai mirė jų tėvas Smolensko vaivada Grigalius Valavičius⁷⁶. Apie jas kaip paveldėtojas kalbama 1597 m. kovo 17 d. vaznio Petro Novošos pranešime⁷⁷. Panašią informaciją pateikė ir tie Vilniaus brolijos nariai miestiečiai, kurie 1597 m. spalio 13 d. buvo iškviešti į miesto rotušę pasiaiškinti dėl keliamų „maištų“ ir naujosios cerkvės. Brolijos vardu kalbėjęs pirklys Grigalius Ždanovičius liudijo, kad cerkvė statoma „laisvame šlėktiškame sklype“, kurio paveldėtojos – Teodora ir Darata Valavičiūtės⁷⁸. Tas pats brolijos narys toliau liudijo, kad naujai statomos cerkvės fundatoriai ir statytojai yra brolijai priklausantys kilmingieji: be minėtųjų Valavičiūčių, „nemažai kitų garbingų kunigaikščių, ponų ir kunigaikštienių bei ponių“⁷⁹. Galima spėti, kad jau tada tarp tokių brolijai priklaususių narių išsiskyrė Trakų pakamaris Oginskis, kuriam vėlesnė tradicija atvirai priskyrė Šv. Dvasios vienuolyno ktitoriaus (fundatoriaus) ir didžio geradario vaidmenį⁸⁰. Taip pat reikia atsižvelgti ir į kai kurias kontekstines aplinkybes. Pirma, Oginskis kaip tik tais metais, kai buvo įsigytas cerkvės statybai reikalingas sklypas (1596), ėjo brolijos seniūno pareigas⁸¹. Antra, jo žmona Regina buvo kilusi iš Valavičių giminės ir buvo T. bei D. sesuo⁸². Kaip matome, Oginskis buvo vedybinės giminystės saitais susijęs su aiškiai įvardintomis cerkvės statybos

⁷⁶ *Urządniczy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy, t. 4: Ziemia smoleńska i województwo smoleńskie. XIV–XVIII wiek*, red. Andrzej Rachuba, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2003, nr. 1599, p. 215. Dėl tikėtinos Daratos ir Teodoros giminystės (seserys) taip pat žr. Д. Сценуро, *op. cit.*, p. 20–21.

⁷⁷ АВАК, т. 8, nr. 12, p. 28 (1597 03 17).

⁷⁸ Archiwum Główne Akt Dawnych (toliau – AGAD), AR, dz. 2, sygn. 365, p. 8 (Vilnius, 1597 10 15).

⁷⁹ *Ibid.*

⁸⁰ „Сказания Петра Могилы о чудесных и замечательных явлениях в церкви православной (южно-русской, молдаво-влахийской и греческой)“, АЮЗР, d. 1, t. 7, p. 57.

⁸¹ АВАК, т. 11, nr. 23, p. 60 (1596 06 07).

⁸² Tiesa, reikia turėti omenyje, kad Valavičių genealogija iki šiol nėra deramai ištirta ir todėl konkretesnis jų giminės narių giminystės ryšių įvardinimas gali būti ne visai tikslus.

rėmėjomis (Teodora ir Darata), bet pats, kaip ir kiti vyrai, tąkart liko šešėlyje tikriausiai tik dėl to, kad tuo metu buvo tiesiog neparanku pyktis su karaliumi ir jo aplinka, kuri į Šv. Dvasios cerkvės iškilimą žiūrėjo nepalankiai.

Karaliaus dekretai, nukreipti prieš broliją, ir aiškus įsakymas Vilniaus miesto pareigūnams neleisti brolijai statyti naujos cerkvės kurį laiką, ko gero, iš tikrųjų turėjo tam tikro poveikio, nepaisant to, kad toks draudimas prieštaravo to paties Zigmanto Vazos 1589 ir 1592 m. brolijai suteiktų privilegijų nuostatoms. 1596 m. pabaigoje Vilniaus miestiečiai stačiatikiai bijojosi unijos rėmėjų prievartos ir jiems neliko nieko kito, kaip tik šauktis Vilniaus vaivados Kristupo Radvilos Perkūno pagalbos⁸³. Ji, ko gero, buvo veiksminga, brolija gavo atokvėpį, ir 1597 m. pradžioje galėjo imtis konkrečių statybos darbų. Pirmoji neabejotina žinia apie naujai statomą cerkvę – tai Vilniaus pavieto vaznio Petro Novošos liudijimas. Iš jo sužinome, kad ankstyvą 1597 m. pavasarį (kovo vidury!) prie naujai statomos Šv. Dvasios cerkvės darbavosi vyresnysis dailidė Motiejus Polockietis ir mūrininkas Jonas Voitechovičius⁸⁴. Panašu, kad ši statyba turėjo būti pradėta visai neseniai, nes antraip būtų sunkoka paaiškinti, kodėl miesto pareigūnai būtų dėsę susirūpinti „neteisėta“ statyba. 1597 m. pradžios datą gali paremti ir pačios brolijos, tiesa, gerokai vėliau pateikti duomenys. „Sinopsyje“ apie naująją brolijos cerkvės statybą kalbama prie 1596 m. įrašo, ir būtent tai veikiausiai leido kai kuriems tyrėjams manyti, kad tais metais cerkvė ir buvo pradėta statyti. Tačiau atkreiptinas dėmesys į tai, kad cerkvės statyba minima po Kristupo Radvilos Perkūno suteiktos paramos, kuri, kaip matėme, broliją pasiekė pačioje 1596 m. pabaigoje. „Sinopsisio“ įrašė taip pat minima, kad statybos imtasi po tam tikro atokvėpio (*trochy pokoju zaściągawszy*)⁸⁵. Be to, reikia atkreipti dėmesį ir į tai, kad „Sinopsyje“ apskritai nėra 1597 m. įrašo, tad tų metų pradžioje vykę įvykiai (cerkvės statyba) galėjo tiesiog „įkristi“ į 1596 m. įvykių lauką, juolab kad apie tai buvo rašoma prasliskus 35 m.

⁸³ AGAD, dz. 5, sygn. 16, p. 48 (Smolensko vaivados Jono Abramavičiaus laiškas Vilniaus vaivadai Kristupui Radvilai, datuotas 1596 12 02 (?)).

⁸⁴ ABAK, t. 8, nr. 12, p. 28 (1597 03 17).

⁸⁵ „Sinopsis“, p. 564.

Kadangi ankstyvą 1597 m. pavasarį Šv. Dvasios cerkvė jau buvo statoma, galima manyti, kad 1597 m. pavasarį–vasarą ji jau buvo baigta statyti⁸⁶. Oficialiai ji vadinosi Šv. Dvasios Atsiuntimo (*Сошествия Св. Духа*) cerkve. Pirmoji žinia, kurią mums pavyko aptikti apie pastatytą ir jau veikiančią Šv. Dvasios cerkvę, siekia 1597 m. Velykų laikotarpį. Tų metų gegužės 18 d. unitų metropolitas Mykolas Ragoza paskelbė protestą prieš Vilniaus stačiatikių kun. Vasilijų, kuris aukojo Mišias naujai pastatytoje „kažkokioje sinagogoje“⁸⁷. Pareikšdamas, kad kun. Vasilijus Mišias aukojo ant neva „iš Maskvos“ atsiųstos antimensos⁸⁸ drauge su Respublikos atžvilgiu esą priešiška nusiteikusiais svetimšaliais (maskvėnais, graikais ir rumunais), metropolitas norėjo brolijai inkriminuoti neteisėtus santykius su užsieniu ir taip dar labiau sustiprinti kaltinimus nepaklusnumu ir visuomeninių neramumų kurstymu. Nepaisant šių kaltinimų ir protestų, cerkvėje ir toliau reguliariai vyko pamaldos⁸⁹. Akivaizdu, kad įvairūs draudimai ir trukdymai nesutrukdė stačiatikiams pasistatyti cerkvę. Tam buvo ruošiamasi ne vienerius metus (nuo 1592 m.), bet kai galiausiai aplinkybės prispyrė, ji iškilo labai sparčiai: ko gero, per 1597 m. kovą–balandį buvo atlikti didieji statybos darbai⁹⁰. Tai įgalino brolijos narių disponuojamos lėšos, be kurių, žinoma, jokia statyba nebūtų buvusi įmanoma. Prie cerkvės statybai reikalingų sąlygų sudarymo prisidėjo ir Vilniaus vaivada Kristupas Radvila Perkūnas. Nors ir ankstesniais metais brolija neskurdo bei jau turėjo visas reikiamas privilegijas (valdovo 1592 m., stačiatikių vyskupo 1594 m.), įvykiai

⁸⁶ Флегонт Смирнов, *op. cit.*, p. 12.

⁸⁷ *Описание документовъ архива западно-русскихъ униатскихъ митрополитовъ*, т. 1: 1470–1700, Санкт-Петербургъ: Синодальная типография, nr. 210, p. 94–95 („В третий день после Вознесения“, т. у. 1597 05 08 sen. st.).

⁸⁸ Antimensa – vietos stačiatikių vyskupo pašventintas ir relikvijomis aprūpintas audeklas, kurį privalu turėti, kad kunigas galėtų prie altoriaus aukoti Mišias.

⁸⁹ 1597 m. pranešime, kurį Vilniaus vaivados vietininkui Stanislovui Pukštai-Klauskailaičiui pateikė Vilniaus pavieto vaznys Feliksas Kosinskis, Šv. Dvasios cerkvė taip pat minima kaip jau pastatyta, tuo pačiu liudijama ir apie joje 1597 m. spalio 13 d. vykusias brolijos narių pamaldas (žr. AGAD, AR, dz. 2, sygn. 365, p. 1 (1597 10 15)).

⁹⁰ Kai kurie darbai (vidaus ir išorės apdailos?) dar buvo tęsiami ir 1597 m. rudėnį, kaip galima spręsti iš brolijos narių pareiškimo Vilniaus magistratui 1597 m. spalį (AGAD, AR, dz. 2, sygn. 365, p. 8 (1597 10 15)).

sparčiau ėmė vystytis tik tada, kai stačiatikiai atsidūrė kritinėje padėtyje dėl sudarytos Brastos bažnytinės unijos. Kai brolija 1596 m. 2-ojoje pusėje buvo išstumta iš Švč. Trejybės cerkvės, naujosios cerkvės turėjimas tapo kone gyvybės ir mirties klausimu. Atsižvelgus į visa tai, galima tvirtinti, kad stačiatikiai savo naująją cerkvę Vilniuje suspėjo pasistatyti „paskutinę minutę“. Jei jie to nebūtų padarę 1596–1597 m., vėliau jų perspektyvos Vilniuje būtų buvusios labai miglotos.

Kadangi politiniame to meto valstybės gyvenime buvo kur kas svarbesnių klausimų, žinia apie naujai statomą cerkvę aukščiausių valstybės pareigūnų rimtesnio dėmesio susilaukė tik po gero pusmečio. 1597 m. vėlyvą rudenį Vilniaus vaivados Kristupo Radvilos Perkūno vietininkas Vilniuje Stanislovas Pukšta-Klausgailaitis iš Minsko pranešinėjo savo patronui, kad LDK kancleris Leonas Sapiega išvyko į Vilnių vykdyti naujų patvarkymų, susijusių su cerkvių administravimu po Brastos bažnytinės unijos sudarymo. Pastarąjį ypač stebino naujoji cerkvė⁹¹. Vilniuje naujai besiklostanti konfesinių santykių būklė parūpo unitus rėmusiam LDK kancleriui katalikui, bet ji buvo svarbi ir stačiatikius rėmusiam Vilniaus vaivada kalvinistui, kuriam Pukšta-Klausgailaitis patarė „turėti akį ant to reikalo“ ir žiūrėti, kas darosi jo vaivadijos sostinėje⁹². Nežinome, koks įspūdis Leonui Sapiegai kilo sužinojus apie tai, kad cerkvė statoma kilmingųjų luomo atstovių sklype, bet aišku tai, kad nei jis, nei karaliaus dekretai negalėjo sustabdyti cerkvės statybos, nes brolijos nariai galėjo apeliuoti (ir apeliavo) tiek į ankstesnes valdovo privilegijas, tiek į visiems kilmingiesiems priklausančią teisę – savo valdose laisvai statyti jiems reikalingus maldos namus. Tad bandyta ieškoti kitų kliaučių: 1597 m. lapkritį–gruodį kanclerio žmonės apsilankė Šv. Dvasios cerkvėje ir paėmė ant jos altoriaus rastą antimensą, kurią skelbė esant Rusijos caro dovana. Taip brolijos nariams norėta inkriminuoti neteisėtus santykius su Maskva. Taip buvo iš naujo gaivinami dar pavasarį brolijai pareikšti metropolito Mykolo Ragozos kaltinimai⁹³. Ko gero, tik dėl Vilniaus vaivados Radvilos Perkūno įsikišimo pavyko išgelbėti į ją įpainiotus žmo-

⁹¹ AGAD, AR, dz. 5, sygn. 6788, p. 5 (Minskas, 1597 10 31, sen. st.).

⁹² *Ibid.*, p. 5–6.

⁹³ Žr. išn. nr. 87.

nes, o brolijai – išvengti dar didesnių komplikacijų⁹⁴. To paties Radvilos dėka Leono Sapiegos bandymai įrodyti maskvietišką jų naujosios cerkvės statybai panaudotų pinigų kilmę taip pat nuėjo perniek⁹⁵. Po kelerių metų prie cerkvės iškilo mūrinė varpinė, o 1604 m. imtasi pirmųjų darbų, iki tol ištisai medinę cerkvę pakeičiant mūrine⁹⁶. Naujai statoma mūrinė cerkvė ypač sujaudino unitų metropolitą Hipatijų Potiejų, kuris laiške Leonui Sapiegai aliarmavo, kad jei tokią pastatys, jam teksią atsakyti metropolito pareigų⁹⁷!

Atskleidus šias Šv. Dvasios cerkvės statybos peripetijas, norime pažymėti, kad mes kur kas rimčiau vertiname Šv. Dvasios cerkvės pastatymo reikšmę pačiai brolijai, negu tai savo laiku padarė vieno geriausių tyrimų apie šią broliją autorius D. Scepuro. Pastarasis tyrėjas manė, kad nors Šv. Dvasios cerkvės pastatymas buvo iškilus faktas, tačiau jis esą neturėjo įtakos jos vidiniam gyvenimui, nes iš esmės tebuvo pereita iš vienos gatvės pusės į kitą⁹⁸. Mums taip pat abejotina atrodo mintis, esą brolijos narius rimtai galvoti apie savos cerkvės statybą vertė dar XVI a. paskutiniojo dešimtmečio pradžioje pasitaikę nesusipratimai, kai jiems teko glaustis prie Švč. Trejybės cerkvės⁹⁹. Reikia pastebėti, kad į ma-

⁹⁴ Tomasz Kempa, „Współpraca prawosławnych i ewangelików na terenie Wilna w latach 1596–1603“, in: *Silva rerum nova: Штудыі ў гонар 70-годдзя Георгія Я. Галенчанкі*, (= *Athenaeum. Commentarii historiae et culturae*, t. 12), Vilnius–Miensci: Aidai, Athenaeum, 2009, p. 157.

⁹⁵ Tomasz Kempa, „Kancelarz Lew Sapieha a Kościół unicki“, in: *Sapiehowie epoki Kodnia i Krasiczyna*, red. K. Stępnik, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007, p. 35.

⁹⁶ Mūsų žiniomis, pirmasis istorikas, atkreipęs dėmesį į šį Šv. Dvasios cerkvės istorijai svarbų faktą, buvo Kazimierz Chodyncki, *op. cit.*, p. 384. Taip pat žr. Tomasz Kempa, *Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525 – 1608): Wojewoda kijowski i marszałek ziemi wobyńskiejskiej*, Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1997, p. 98, su nuoroda į: *Archiwum domu Sapiehów*, t. 1: *Listy z lat 1575–1606*, oprac. A. Prochaska, Lwów: Nakładem rodziny z drukarni Zakładu narodowego im. Ossolińskich, 1892, nr. 538, p. 438 (1604 12 09). Galima pastebėti ir tai, kad Šv. Dvasios varpai jau skambėjo 1597 m. (žr. AGAD, AR, dz. 2, sygn. 365, p. 1 (1597 10 15)).

⁹⁷ *Archiwum domu Sapiehów*, t. 1, nr. 538, p. 438 (1604 12 09).

⁹⁸ Д. Сцепуро, *op. cit.*, p. 4.

⁹⁹ Plg. Флегонт Смирнов, *op. cit.*, p. 5–6.

gistratą 1597 m. spalį iškviešti pasiaiškinti brolijos nariai ir toliau savo susibūrimų vieta laikė Švč. Trejybės cerkvės Viešpaties sutikimo altorių, o tai, kad tuo metu jie jau buvo faktiškai išstumti, laikė tik laikina būkle. Jie anaiptol neskubėjo atsisakyti savo teisių į minėtąjį altorių ir net reiškė pretenzijas į visą vienuolyną¹⁰⁰.

Net ir 1597 m. rudenį brolijos nariai (miestiečiai) anaiptol nebuvo pasiruošę atsisakyti savo „teisių“ į Švč. Trejybės cerkvę ir visą vienuolyną. Palyginti ilgas delsimas pradėti savo cerkvės statybą taip pat rodytų, kad tokie bendrabūvio nepatogumai didesnio vaidmens nevaidino. Gali būti, kad brolijos nariai gana ilgai nesiryžo pradėti statyti nuosavą cerkvę kaip tik dėl to, jog jos vadovaujantieji nariai, ko gero, iki pat 1596 m. vasaros tikėjosi, kad unijos reikalą dar galima sustabdyti, ir kad tada tik prasidėję įvykiai neturės negrįžtamų pasekmių. Ir tik tada, kai buvo paskelbtas Brastos sinodas ir imta jam ruoštis, imta įgyvendinti tai, apie ką ilgai buvo tik galvojama. Panašu, jog kaip tik tuo metu imta nuogausti, kad Vilniuje gali nelikti stačiatikių maldos namų¹⁰¹. Greitai ir ryžtingai pradėta statyti cerkvė, ko gero, žymėjo stačiatikių bendruomenės savimonės lūžį – tikriausiai imta ir suprasti, kad iki tol konfesiškai vieningoje bendruomenėje atsiradusi takoskyra gali būti ir gili, ir ilgalaikė. Savos cerkvės statybą galima vertinti ir kaip savotišką stačiatikių savigynos veiksmą: kaip išlikti stačiatikiams, mieste nesant nė vienos stačiatikių cerkvės?

e) Šv. Dvasios vienuolynas

Panašiai kaip brolijos mokykla, taip ir brolijos vienuolynas neturi aiškios pradžios, nes jis nebuvo formaliai įsteigtas, bet susiformavo per ilgesnį laiką. Todėl nenuostabu, kad skirtingi tyrėjai siūlo skirtingas

¹⁰⁰ AGAD, AR, dz. 2, sygn. 365, p. 8: „маемъ олтар Стретеня Господня в церкви Святое Троицы братству церковному православия греческого, до которого естесмы уписными от Кр. Е. М. нашего милостивого пана, упривильеваныи, а не только тотъ олтар, але и до всего монастыря Святое Троицы мы, посполитыи человекъ православия греческаго, звлаца обыватели того зацного места Виленского, маемъ право [...]“ (1597 10 15).

¹⁰¹ Plg. Tomasz Kempa, „Współpraca prawosławnych“, p. 156, ir *idem*, „Wileńskie bractwo“, p. 53–54.

vienuolyno pradžios datas. Metropolitai Makarijus manė, kad šio vienuolyno pradžią galima datuoti 1605 m., nes, jo nuomone, tais metais prie Šv. Dvasios cerkvės jau egzistavo vyrų vienuolynas, šalia kurio buvo ir moterų vienuolynas¹⁰². D. Scepuro nuomone, vienuolynas prie Šv. Dvasios cerkvės egzistavo jau nuo 1597 m.¹⁰³. Michailo Paškevičiaus nuomone, pirmosios žinios apie Šv. Dvasios vienuolyno vienuolius siekia 1609 m.¹⁰⁴. Net ir suprantant, kad siūlomos datos daugiau sąlyginės, vis dėlto norisi atkreipti dėmesį į tai, kad Šv. Dvasios brolijos vienuolių paminėjimas dar nerodo vienuolyno kaip savarankiškos ar autonominės institucijos egzistavimo. Beje, bene pirmuoju žinomu brolijai priklausiusiu vienuoliu galime laikyti graiką Pachomijų (apie 1589 m.)¹⁰⁵. Kaip gyveno, kokios bendros tvarkos laikėsi brolijos vienuoliai XVI a. pabaigoje – pačioje XVII a. pradžioje, pasakyti sunkoka. Todėl, mūsų nuomone, Šv. Dvasios vienuolyno pradžią būtų labiausiai pagrįsta sieti su pirmuoju jo arkimandritu Leontijumi Karpovičiumi (apie 1580–1620). 1610 m. kilus triukšmui dėl Meletijaus Smotrickio knygos *Threnos*, išaiškėjo, kad tuo metu Karpovičius ėjo brolijos leidinių korektoriaus pareigas. Pradėjęs bylą, Karpovičius pats kurį laiką buvo pakliuvęs į kalėjimą. Patyręs kalėjimo kančias ir paleistas, jis savo tikėjimo brolių ir seserų buvo sutiktas kaip bebaimis tikėjimo išpažinėjas. Nors esama nuomonių, kad jis brolijos narių vienuolių bendruomeninį gyvenimą organizavo kaip tik teismo persekiojimo metu¹⁰⁶, mums atrodo labiau tikėtina, kad šia veikla jis vaisingiau galėjo užsiimti tik atgavęs laisvę. Nėra visai aišku, kada tai įvyko. Metropolito Makarijaus nuomone, Vilniaus stačiatikių Šv. Dvasios vienuolyno bendruomeninis gyvenimas buvo sutvarkytas jau 1611 m., nors pirma neabejotina žinia apie Leontijų kaip šio vienuolyno arkimandritą siekia tik 1615 m.¹⁰⁷. 1618 m. jis parengė ir Vievyje išspausdino Šv. Dvasios vienuolyno

¹⁰² Макарий (Булгаков), *op. cit.*, p. 184.

¹⁰³ Д. Сцепуро, *op. cit.*, p. 101–102.

¹⁰⁴ Михаил Пашкевич, *op. cit.*, p. 61.

¹⁰⁵ Žr. išn. nr. 156.

¹⁰⁶ Флегонт Смирнов, *op. cit.*, p. 40.

¹⁰⁷ Макарий (Булгаков), *op. cit.*, kn. 6, p. 239–240.

regulą, paremtą šv. Bazilijaus Didžiojo regulos pavyzdžiu¹⁰⁸. Nors pateikiami duomenys ne visai gerai dera tarpusavyje, mums atrodo, kad apie Šv. Dvasios vienuolyną kaip atskirą autonominių darinių reikėtų kalbėti tik nuo XVII a. 2-ojo dešimtmečio pradžios. Po Leontijaus Karpovičiaus mirties šio vienuolyno viršininkais aptariamam laikotarpiu buvo Meletijus Smotrickis (1620–1628) ir Juozapas Bobrikovičius (1629–1633)¹⁰⁹.

4. BROLIJOS ĮSIKŪRIMO VILNIUJE SOCIALINIAI IR EMOCINIAI VEIKSNIAI

Palyginti daug dėmesio skyrėme Šv. Dvasios cerkvės statybos pradžios chronologijai nustatyti todėl, kad ji leidžia, mūsų manymu, geriau pajusti to meto visuomeninio gyvenimo pulsą. Mūsų nuomone, carinės Rusijos istorikai, rašydami apie Šv. Dvasios cerkvės statybą, pernelyg sureikšmino dar gerokai iki Brastos unijos pasitaikydavusius vidinius stačiatikių nesutarimus, juos nurodydami kaip svarbią priežastį, vertusią broliją rūpintis savo atskiros cerkvės statyba. Teigiama, kad jau 1592 m. brolijos dvasininkų patiriami nemalonumai iš Vilniaus magistrato ir jų samdomų Švč. Trejybės cerkvės dvasininkų pusės vertė brolijos narius galvoti apie naujos cerkvės statybą. Tokie nesutarimai galėjo turėti tam tikros įtakos, tačiau net ir tada, kai apie juos užsiminęs 1594 m. sinodas formaliai leido statyti cerkvę, dvejus metus (iki pat 1596 m. vasaros–rudens) statyba nebuvo pradėta, o brolijos nariai ilgą laiką buvo palyginti stipriai įsikibę į savo privilegijas, kurios leido jiems burtis Švč. Trejybės cerkvėje ir vienuolyne. Savaip išryškindami Šv. Dvasios cerkvės statybos aplinkybes, carinės Rusijos istorikai užėmė šališką poziciją brolijos „konkurentų“ atžvilgiu. Broliją vaizduodami kaip tikrąją kovotoją už stačiatikių tikėjimo grynumą, jos oponentus vertino jau beveik kaip unitus, nors jie tokie dar nebuvo. Praeitį vertindami iš konfesiškai angažuotos pozicijos, jie neatkreipė dėmesio į tai, kad to meto stačiatikybė nebuvo kažin koks monolitas, kuriame vyravo kariška tvarka ir paklusnumas.

¹⁰⁸ Флегонт Смирнов, *op. cit.*, p. 41.

¹⁰⁹ *Ibid.*, p. 336.

Jie neatsižvelgė į stačiatikių kultūros raiškos įvairovę, kuri buvo būdinga tiek skirtingiems Lenkijos ir LDK rusėnų regionams (jau nekalbant apie skirtingas Rytų krikščionių šalis), tiek skirtingiems jos atstovams vienoje vietoje. Kadangi mums rūpimos stačiatikių tradicijos religinė kultūra ir pamaldumo istorija iki šiol nėra deramai ištirta, pateiksime keletą pavyzdžių, iliustruojančių šį fenomeną. Antai 1588 m., artėjant Velykoms, Lvovo dekanas teiravosi savo vysk. Gedeono Balabano, ar dera Velykų sekmadienio rytą šventinti maistą, kurį parapijiečiai atsineša į cerkvę. Pastarasis neslėpė pasipiktinimo, kad toks senas ir geras paprotys kvestionuojamas, ir tvirtino, kad jo reikia laikytis ir toliau: „tikintiesiems ir tyriems viskas tyra“, o „mažai tikintys ir pasileidėliai, kurie nusisuka nuo šventojo įstatymo, tegul pasilieka be palaiminimo ir būna nuo tikinčiųjų atskirti ir tegul niekada nepatiria dvasinio džiaugsmo!“¹¹⁰ Tuo tarpu Konstantinopolio patriarchas Jeremijas buvo visai kitokios nuomonės, o galiausiai ir Kijevo metropolijos vyskupai, tarp jų ir minėtasis Gedeonas, nusprendė, kad toks paprotys blogas, ir jį pasmerkė¹¹¹. Nuomonių skirtumai išryškėdavo net ir tokioje konservatyvioje sferoje kaip ikonų tapyba: kai vysk. Gedeonas Haličo miesto cerkvėje liepė pakabinti ikoną su Dievo Tėvo atvaizdu, vietiniai miestiečiai dėl „eretiško“ atvaizdo jį tuoj pat apskundė Konstantinopolio patriarchui¹¹².

Bent probėgšmais parodžius papročių įvairovę, galima visai kitaip nušviesti ir kai kuriuos įvykius, vykusius Vilniaus stačiatikių bendruomenėje. Antai 1592 m. rudenį Vilniaus protopopas Ivanas Parfionovičius ir Vilniaus magistrato nariai stačiatikiai skundėsi dėl brolijos dvasininkų įvestų liturginių naujovių, „kurių anksčiau Dievo cerkvėse Vilniuje niekada nebuvo“¹¹³. Dalykas lietė tokius tikinčiųjų gyvenime svarbius įvykius kaip vaikų krikštas ir vestuvės. Protopopas išsikvietė brolijos dvasininkus (kun. Semioną, Teodosijų ir diakoną Gerasimą) ir paprašė jų

¹¹⁰ *Monumenta confraternitatis*, t. 1, d. 1, nr. 98, p. 154 (1588 04 01).

¹¹¹ *Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете* (toliau – *Чтения*), p. 3, 1859, p. 41–42 (sk. „Материалы славянские“. 1589 m. lapkritis). *Monumenta confraternitatis*, t. 1, d. 1, p. 42–44 (1590 06 20 sen. st.).

¹¹² *Ibid.*, t. 1, d. 2, nr. 330, p. 557–558.

¹¹³ АЗР, t. 4, nr. 41, p. 59–61 (1592 10 26 sen. st.).

naująsias „ceremonijas“ pagrįsti bažnytinėmis taisyklėmis ir taip parodyti, ar jie gerai daro, kad „į to Lietuvos krašto Dievo cerkves įneša naujus dalykus“. Protopopui taip pat rūpėjo sužinoti, ar tokios „ceremonijos“ įvedamos su Kijevo metropolito žinia. Bet brolijos dvasininkai neparodė didesnio noro pasiaiškinti ir teatsakė, kad „mes, brolijos dvasininkai, nesame pavaldūs jūsų malonybės valdžiai, tėve protopope!“ Toliau jie pareiškė, kad yra pavaldūs brolijos ponams, kurie juos ir atsikvietė į Vilnių, visam tam turėdami paties metropolito privilegiją. Tolesni Ivano Parfonovičiaus prašymai taip pat nieko negelbėjo. Todėl atėjus artimiausiam sekmadieniui (spalio 29 d. sen. st.) brolijos dvasininkai vieną santuoką Švč. Trejybės cerkvėje palaimino pagal „naujas neįprastas“ apeigas, o kitą santuoką protopopas Ivanas palaimino toje pat cerkvėje „senomis ceremonijomis“. Vestuvių ritualo skirtumai nemaloniai nustebino visus ten buvusius garbingus krikščionis (magistrato narius). Tai, kad brolijos dvasininkai nerodė pakankamo dėmesio vietos paprotinei ir teisinei aplinkai, matyti ir iš 1594 m. kilusių ginčų, kurie išplieskė po to, kai jie aukojo Mišias prie Švč. Trejybės didžiojo altoriaus¹¹⁴. Kadangi pastarasis buvo Vilniaus magistrato narių žinioje, pastarieji visai pagrįstai tokius veiksmus galėjo traktuoti kaip pasikėsinimą į jų teises. Jos nebuvo niekur išnykusios net ir tada, kai prie didžiojo altoriaus jau ilgesnį laiką niekas nebuvo aukojęs Mišių. Tarp formalias savo įgaliojimų ribas peržengusių dvasininkų buvo jau mums pažįstami kun. Semionas ir diak. Gerasimas. Kadangi minėti dvasininkai į Vilnių buvo atsikviesti iš Galicijos¹¹⁵, jų nenoras pasiaiškinti vietiniams dvasininkams ir pasauliečiams galėjo, visai suprantama, pasirodyti kaip netaktas. O jų ryžtas aukoti Mišias prie Švč. Trejybės cerkvės didžiojo altoriaus visai pagrįstai galėjo būti traktuojamas kaip magistrato narių stačiatikių teisių uzurpacija. Panašu, kad iš karo lauko tarp Lvovo brolijos ir vyskupo Gedeono į Vilnių atvykę

¹¹⁴ *Собрание*, d. 2, nr. 5, p. 15–17 (1594 01 24).

¹¹⁵ 1592 m. žiemos pabaigoje – pavasario pradžioje Lvovo brolija, prašoma Vilniaus brolijos, į Vilnių išsiuntė kunigus Teodorą ir Semioną bei diakoną Gerasimą (*Monumenta confraternitatis*, t. 1, d. 1, nr. 219 (1592 02 24)). Ne visai aiški Vilniuje 1592 m. veikusio kunigo Teodosijaus kilmė. Tikriausiai ir jis buvo neseniai atvykęs į Vilnių, nes kaip toks jis minimas drauge su kunigu Semionu ir diakonu Gerasimu (plg. A3P, t. 4, nr. 41, p. 60 (1592 10 26 sen. st.)).

dvasininkai su savimi atsinešė jau ten susiformavusį kovingą nusiteikimą. Jie atstovavo tai stačiatikių Bažnyčios reformavimo srovei, kuri siekė savo Bažnyčios atsinaujinimo per pasauliečių (brolijų ir diduomenės) angažavimąsi ir jų kovą su „nevertais“ vyskupais, kuriuose išžvelgė pagrindinį bėdų šaltinį¹¹⁶. Tai, kad ypatingu kovingumu Vilniuje išgarsėjęs Steponas Zizanija taip pat buvo kilęs iš Galicijos (Lvovo), tik patvirtina bendrą išvadą: dvasininkų atsiuntimas iš Lvovo į Vilnių ženkliai prisidėjo prie Vilniaus brolijos organizacinių struktūrų sustiprėjimo, bet tuo pačiu ir padidino įtampą tarp Vilniaus stačiatikių.

Atsižvelgiant į tai, nenuostabu, kad tarp Vilniaus magistrato stačiatikių ėmė rasti takoskyra tarp tokių, kurie ir toliau rėmė broliją ir tokių, kurie nuo jos reikalų nutolo ir buvo jai abejingi arba tiesiog nepatenkinti ir jai priešiški. 1596 m. pradžioje Zigmantas Vaza į teismą šaukė Švč. Trejybės broliją, nes Vilniaus vaitas, burmistrai, tarėjai ir suolininkai valdovui pasiskundė, kad brolijos nariai 1592 m. neteisėtai išgavo karaliaus privilegiją, pagal kurią jai priklausantys namai buvo atleisti nuo miestietiškų prievolių ir mokesčių¹¹⁷. Akivaizdu, kad miesto tėvai pažeistas miesto laisves ir mažėjančias pajamas „prisiminė“ tik po 4 m. Brastos bažnytinės unijos išvakarėse, kai kova tarp stačiatikių ir unitų Vilniuje jau buvo įgavusi pagreitį. Tąkart pradėta byla dar tęsėsi daugelį metų ir miesto magistratui, kuris jau buvo tapęs didžiąja dalimi prounitiškas, taip ir nepavyko „apginti“ miesto teisių¹¹⁸. 1596 m. gegužę vėl buvo įsiplieskusi kova tarp Vilniaus magistrato stačiatikių ir brolijos narių dėl Švč. Trejybės cerkvės altoriaus, prie kurio brolijos dvasininkus prileido pats jau uniją priėmęs metropolitas Mykolas Ragoza¹¹⁹. Šiose kovose matyti ne tik religiškaai motyvuoti nesutarimai ir kivrčai, bet ir socialiniai aspektai, į kuriuos ankstesnių laikų istoriografija beveik visai nekreipė dėmesio. Šį reiškinį, ko gero, patogiausia atskleisti nagrinėjant brolijai priklausiusio nekilnojamojo turto likimą.

¹¹⁶ Plg. Борис Н. Флоря, „Епископы, православная знать и братства“, p. 99–103.

¹¹⁷ АВАК, т. 8, nr. 10, p. 23–25 (1596 01 24).

¹¹⁸ Plg. Макарий (Булгаков), *op. cit.*, kn. 6, p. 183–184.

¹¹⁹ АЗР, т. 4, nr. 94, p. 131 (1596 05 22).

5. BROLIJOS NEKILNOJAMASIS TURTAS

Vilniaus stačiatikių brolijos funkcionavimą turėjo užtikrinti jos narių mokami mokesčiai ir aukos, o materialinį pagrindą jos egzistavimui teikė Vilniuje įsigytas ir kauptas nekilnojamasis turtas. Nors toks brolijos turtas istoriniuose tyrinėjimuose dažnai minimas, tačiau dar nebandyta pateikti jo suvestinės ir atskleisti jo valdymo peripetijų¹²⁰. Būdami įsitikinę, kad tokia tema gali tapti atskiro tyrimo objektu, dabar pateiksime tik pačią svarbiausią informaciją, kuri leistų susidaryti bendrą vaizdą apie stačiatikių brolijos nekilnojamąjį turtą. Šis klausimas svarbus tuo, kad jį nagrinėjant atsiskleidžia būdai, kaip brolija stengėsi mieste įleisti šaknis ir kaip šis procesas buvo arba remiamas, arba stabdomas.

Tikėtina, kad pirmasis Vilniaus brolijos geradarys, kuris jai suteikė pakankamai didelės vertės turtą, buvo Smolensko kaštelionas Bogdanas Sapiega ir jo žmona Apolonija, kilusi iš kunigaikščių Druckių giminės. 1588 m. jie Šv. Dvasios brolijai užrašė namą Didžiojoje gatvėje, stovėjusį netoli Šv. Mikalojaus palaikų pernešimo cerkvės prie žuvų turgaus¹²¹. XVI paskutiniojo dešimtmečio pradžioje brolija jau buvo tokia turtinga, kad iš LDK medžioklio Jono Naruševičiaus nusipirko vadinamąjį Hamšėjaus namą¹²². Beveik tuo pat metu šalimais stovėjusį namą jai padovanojo brolijos narys Jokūbas Kondratovičius¹²³. Kaip minėta, šie namai buvo sujungti į vieną posesiją, kurioje buvo įkurdinta brolijos spaustuvė ir mokykla. Ši posesija ribojosi su Valavičių sklypu, kuris ne vėliau kaip 1596 m. vasarą buvo perduotas brolijai ir ateinančiais metais jame imta statyti naujoji Šv. Dvasios cerkvė. Tokie

¹²⁰ Plg., pvz., Михаил Пашкевич, *op. cit.*, p. 15–17; Д. Сцепуро, *op. cit.*, p. 9–13; Александр А. Папков, *op. cit.*, p. 38.

¹²¹ *Вестник Западной России* (toliau – ВЗР), год IV (1865/1866), т. 2, кн. 5, p. 25–29 (1588 02 06 sen. st.). Tas pats namas kaip brolijai priklausantis minimas Lietuvos Metrikoje, 85 Užrašymų knygoje, 1591 m. sausio 8 d. dokumente, l. 93 (naudotasi LVIA saugomu mikrofilmu). Ši cerkvė išliko iki mūsų dienų, kitaip negu medinė Šv. Mikalojaus cerkvė (apie pastarąją žr. Darius Baronas, *op. cit.*, p. 117–119). Taip pat žr. Rytis Jonaitis, *op. cit.*, p. 123).

¹²² АВАК, т. 9, nr. 53, p. 146 (1592 10 09).

¹²³ *Ibid.*

veiksmai leidžia kalbėti apie brolijos narių sąmoningai vykdytą nekilnojamojo turto koncentraciją dabartinių Aušros Vartų, Šv. Dvasios ir Subačiaus gatvių ribojamame plote. Tokie siekiai ir tam tikri gana iškalbingi tokios veiklos aspektai matyti ir kiek vėlesnėje Oginskio veikloje. Pastarasis didikas 1616 m. liepos 4 d. už 480 kapų grašių įsigijo seserims Anastazijai ir Onai Dziemienujovnom (*Dziemienujownae*) priklausiusį namą, stovėjusį Nepereinamojoje šoninėje gatvėje, akligatvyje (*in platea aciali Nieprzechoża dicta*)¹²⁴. Tų pačių metų rudenį Oginskis nusipirko dar vieną kaimyninį namą toje pačioje gatvelėje iš Vilniaus pirklio Afanasijaus Hrehorovičiaus. Už jį Trakų pakamaris sumokėjo 800 lenkiškų auksinų¹²⁵. Kadangi namai buvo įsigyti privačios nuosavybės teise, jų naujasis savininkas galėjo jais disponuoti kaip tinkamas. Vis dėlto vertėtų atkreipti dėmesį į tai, kad šių namų teisinis statusas pasikeitė ir tai atsitiko, ko gero, labai greitai. Minėtuose 1616 m. dokumentuose nebuvo įvardijama galimybė, kad tie namai gali išslysti iš miesto magistrato jurisdikcijos, o perkant Afanasijaus Hrehorovičiaus namą netgi buvo pažymėta, kad ir ateityje jis priklausys miesto teisei. Bet jau ateinančiais metais Oginskis abu 1616 m. įsigytus namus padovanojo Šv. Dvasios brolijai. Nors 1617 m. liepos 27 d. dovanojimo akte atvirais žodžiais nekalbama apie šių namų miestietiškos jurisdikcijos panaikinimą, jame išvardinamos plačios brolijai tenkančios teisės faktiškai tikriausiai reiškė kaip tik tai, kad jų statusas tapo toks pat kaip ir anų dviejų namų, įsigytų 1591–1592 m. Jie tapo religinės bendruomenės nuosavybe, ir todėl nepavaldūs miesto magistratui; tokį dalyką leido Zigmanto Vazos 1589 m. brolijai suteikta privilegija. Kaip ir pastarieji, taip ir 1617 m. dovanotieji ribojosi su Šv. Dvasios cerkvės sklypu¹²⁶. Galime būti beveik visiškai tikri, kad tokius veiksmus brolijos naudai Oginskis buvo iš anksto suplanavęs, nes Vilniuje jis tikrai turėjo kur apsistoti: dar 1587 m. pradžioje jis buvo nusipirkęs vadinamąjį Pankratijaus namą, nepavaldų miesto magistratui¹²⁷.

¹²⁴ LVIA, f. 610, ap. 3, b. 53, l. 1 (1616 07 09).

¹²⁵ *Ibid.*, l. 5–6 (1616 10 07).

¹²⁶ *Ibid.*, l. 13–15 (1617 07 27). Dokumentas skelbtas: ВЗР, год IV (1865/1866), т. 2, кн. 5, p. 30–33.

¹²⁷ Lietuvos Metrika, Užrašymų knyga, nr. 72 (1585–1589), l. 157v–158v.

1591–1592 m. įsigyti du namai, 1596 m. Šv. Dvasios cerkvės statybai gautas sklypas ir 1617 m. dovanotieji namai sudarė kompaktišką teritorinį kompleksą. Prie jo priskirtinas ir naujai 1617 m. išmūrytas namas, skirtas brolijos mokyklai¹²⁸. Šio komplekso kaimynystėje brolijai priklausė dar vienas namas, kurį jai už 300 kapų grašių savo testamentu užrašė Vilniaus pirklys Povilas Michailovičius Šnipka¹²⁹. Mums rūpimu laikotarpiu (1584–1633) vienintelė stambesnė brolijai priklausiusi žemės valda anapus Vilniaus buvo 1593 m. Aleksandro Palubinskio padovanotas Sudervės dvaras¹³⁰.

1591–1617 m. laikotarpiu Vilniaus stačiatikių brolijai Vilniaus mieste priklausė mažiausiai šeši namai. Tokių galėjo būti ir daugiau, nes 1596 m. karaliaus šaukime į teismą brolija kaltinama tuo, kad, be Hamšėjaus ir Kondratovičiaus namų, ji turi dar ir kitokių, kuriuos nusipirkusi arba kitokiais būdais įsigijusi, stengiasi juos padaryti miestui nepavaldžius¹³¹. Akivaizdu, kad dėl unijos diegimo kilę konfliktai su

(Zigmanto Vazos suteiktas teisių į namą pavirtinimas 1589 03 15; naudotasi LVIA saugomu mikrofilmu).

¹²⁸ АЗР, т. 4, nr. 217, p. 506 (1619 01 21, sen. st.). Tiesa, iš šio dokumento ne visai aišku, ar tai buvo visiškai naujas namas, ar tiesiog mūriniu paverstas vienas iš 1617 m. įsigytų namų. Pastaroji galimybė mums atrodo labiau tikėtina. Ankstesnių laikų tyrėjai šio klausimo nelietė ir nebandė nustatyti, kur konkrečiai stovėjo šis brolijos mokyklos pastatas (žr. Макарий (Булгаков), *op. cit.*, kn. 6, p. 238. Флегонт Смирнов, *op. cit.*, p. 32. Михаил Пашкевич, *op. cit.*, p. 62).

¹²⁹ *Собрание*, d. 2, nr. 8, p. 18–19 (1594 12 20).

¹³⁰ Tiesa, reikia turėti omenyje, kad nuo XVII a. pradžios daugelis naujai steigiamų LDK stačiatikių vienuolynų buvo pavaldūs Vilniaus Šv. Dvasios vienuolynui. Toks dalykas buvo susijęs ir su dvasine globa bei priežiūra, ir su materialinių gėrybių administravimu. Šie dalykai tiesiogiai buvo susiję ne tiek su brolija, kiek su iš jos išaugusiu ir pasauliečių atžvilgiu autonomišku tapusiu vienuolynu, todėl jų čia nenagrinėjame. Apie tokius vienuolynus žr. Tomasz Kempa, „Fundacje monasterów prawosławnych w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku“, in: *Życie monastyczne w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, P. Chomik, Białystok: Zakład historii kultur pogranicza Instytutu Socjologii w Białymstoku, Bractwo prawosławne św. Cyryla i Metodego, 2001, p. 74–102.

¹³¹ АВАК, т. 8, nr. 10, p. 24 (1596 01 24). Priešingai nei kartais teigiama, brolijai savo rankose vis dėlto pavyko išlaikyti vadinamuosius Hamšėjaus ir Kondratovičiaus namus (žr. Tomasz Kempa, „Wydarzenia wileńskie z lat 1608–1609 – konflikt ducho-

Konstantinopolio patriarchui ištikimais likusiais stačiatikiais tiesiogiai palietė brolijos nekilnojamąjį turtą. Atrodo, kad brolija anksčiausiai prarado 1588 m. Bogdano Sapiegos dovanotą namą, nes jo sūnus Povilas jau 1598 m. jį iš brolijos atėmė¹³². Nepaisant to, kad pastarąjį poną, LDK arklidininką, brolija padavė į teismą, jai šio namo veikiausiai taip ir nepavyko susigrąžinti¹³³. Pasitaikė konfliktų dėl Sudervės dvaro valdymo¹³⁴. Tačiau, ko gero, svarbiausia buvo savo rankose išlaikyti Šv. Dvasios cerkvę. 1598 m. stačiatikių Velykų išvakarėse ir per pačias Velykas (balandžio 15–16 d. sen. st.) joje netvarką sėjo ir sumaištį savo šventvagišku elgesiu kėlė bei neramumus provokavo Vilniaus jėzuitų akademijos studentai¹³⁵. Stačiatikių kantrumo dėka pavyko išvengti rimtesnių konfliktų, kurių atomazga priešingu atveju būtų galėjusi privesti prie jų maldos namų likvidavimo Vilniaus mieste. XVII a. pirmaisiais dešimtmečiais stačiatikiai patyrė bandymų perimti Šv. Dvasios cerkvę teisiniu keliu. Apie tai išliko miglota žinia 1632 m. „Sinopsyje“, kurį rašydami brolijos nariai vis dar matė būtinybę priminti, kad jų cerkvė pastatyta bajorijos lėšomis, o „ne to blogo ir nepakenčiamo (*niezbożnego*) žmogaus, kurį blogieji ir nepakenčiamieji vis savo atmintyje laiko“¹³⁶. Nėra visai aišku, kokį asmenį stačiatikių brolijos nariai turėjo omenyje, tačiau juo galėjo būti vienas iš buvusių jų rėmėjų, kuris vėliau priėmė bažnytinę uniją; kaip tik tokios rūšies pretenzijas ir galima išivaizduoti, kadangi Šv. Dvasios cerkvė buvo kolektyvinės fundacijos rezultatas, panašiai kaip kalvinistų bendruomenės maldos namai, įrengti Vilniuje

wieństwo obrządku greckiego z metropolitą kijowskim Hipacym Pocijem“, *Przegląd wschodni*, t. 11, 2010, sąs. 3, p. 487; ABAK, t. 8, nr. 46, p. 95–97 (1611).

¹³² ABAK, t. 8, nr. 16, p. 39–40.

¹³³ Tiesa, Kempa mano, kad šis mūrnamis dar kurį laiką išliko stačiatikių brolijos rankose, bet svariau šios nuomonės nepagrindžia (žr. Tomasz Kempa, „Wydarzenia wileńskie“, p. 158).

¹³⁴ Д. Сценуро, *op. cit.*, p. 17; ABAK, t. 11, nr. 23, p. 59–66 (1596 06 07), nr. 26, p. 71–76 (1608 12 10); *Ibid.*, t. 8, nr. 30, p. 74–75 (1608).

¹³⁵ ABAK, t. 8, nr. 13–15, p. 29–39 (1598). Plačiau apie šį ir kitus „tumultus“ žr. Александр А. Папков, *op. cit.*, p. 54–57. Marceli Kosman, „Konflikty wyznaniowe w Wilnie (schyłek XVI–XVII w.)“, *Kwartalnik historyczny*, t. 79 (1972), sąs. 1, p. 18–19.

¹³⁶ „Sinopsis“, p. 564.

1577 m.¹³⁷. Aprašant Šv. Dvasios brolijos patirtus nemalonumus nuo unitų ir jų sąjungininkų katalikų, brolija nuo pat XIX a. visuomet vaizduojama kaip neteisingai skriaudžiama, kone bejėgė auka. Dėl tokio martirologinio požiūrio iš akių buvo išleista tai, kad stačiatikių brolija vis dėlto buvo pakankamai atkakli, kibi, o kartais tiesiog ekspansyvi organizacija. Brolijos kibumas į nekilnojamąjį turtą matyti iš to, kad be kovos ir ginčų ji nebuvo pratusi atsisakyti savo pretenzijų. Šiuo atžvilgiu gerą pavyzdį pateikia Švč. Trejybės vienuolyno refektorijaus administravimo peripetijos. Apie 1593 m. metropolitas Mykolas Ragoza, brolijos narių prašomas, leido žvakių ir laidotuvių reikmenų laikymui laikinai naudotis tenykščio vienuolyno mūriniu refektorijumi¹³⁸. Tokia teisė buvo suteikta laikinai, kol brolija įsigys savo pačios namą (panašu, kad brolijos nariai metropolitui sakė ne visą tiesą, nes tuo metu brolija Vilniuje turėjo mažiausiai tris namus, ir šiek tiek keista, kad formaliai brolijos nariu buvęs metropolitas to, regis, nežinojo...). Todėl, kai vienuolinio gyvenimo atnaujinimu tenykščiam vienuolyne susirūpinęs metropolitas paragino Vilniaus magistrato pareigūnus stačiatikius surasti tinkamą arkimandritą ir iš brolijos perimti vienuolių bendram gyvenimui reikalingą refektoriją¹³⁹, buvo susidurta su kliūtimi, mat brolijos nariai neskubėjo atiduoti raktų. O tai jau buvo 1595 m. ruduo. Nors formaliai žiūrint brolija į tą refektoriją neturėjo teisių, tačiau prireikė teismų, kol jis buvo atgautas¹⁴⁰.

Nors 1596 m. pabaigoje – 1597 m. pradžioje brolija buvo išstumta iš Švč. Trejybės cerkvės uniją priėmusių ir metropolito valdžiai paklusu-

¹³⁷ Plg. ABAK, t. 8, nr. 167, p. 405–411 (1577 02 15). Taip pat žr. Ingė Lukšaitė, *Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažojoje Lietuvoje: XVI a. trečias dešimtmetis – XVII a. pirmas dešimtmetis*, Vilnius: Baltos lankos, 1999, p. 435; Raimonda Ragauskienė, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kancleris Mikalojus Radvila Rudasis (apie 1515–1584 m.)*, Vilnius: Seimo leidykla „Valstybės žinios“, 2002, p. 269–271.

¹³⁸ *Собрание*, d. 2, nr. 11, p. 23–25. Metropolito Ragozos leidimas brolijai naudotis šiuo refektorijumi paskelbtas nurodžius neteisingą datą; iš dokumento turinio aiškėja, kad jis buvo išduotas po 1592 m.

¹³⁹ *Ibid.*, nr. 10, p. 22–23 (1595 10 07 sen. st.).

¹⁴⁰ Plg. *ibid.*, nr. 12, p. 25–26 (1596 04 22).

sių dvasininkų, ji nebuvo nusiteikusi pasiduoti. Jai rūpėjo atgauti ne tik brolijai priklausiusį Viešpaties sutikimo altorių, bet ji taip pat dėjo dides pastangas stačiatikių rankose išlaikyti ir pačią Švč. Trejybės cerkvę. Šios unitų ir stačiatikių kovos dėl Švč. Trejybės cerkvės yra gana išsamiai atskleistos, tad mums šiuo kartu tik norėtusi priminti, kad galutinai į unitų rankas ši cerkvė perėjo 1608–1609 m., kai metropolito Hipatijaus Potiejaus įgaliotas vienuolyno ir cerkvės administravimą į savo rankas perėmė Juozapas Benjaminas Rutskis¹⁴¹. Po 1609 m. vasaros vienintele stačiatikių cerkve Vilniuje liko Šv. Dvasios cerkvė. To meto įvykiai lėmė, kad nemaža dalis brolijos narių prisijungė prie unitų¹⁴². Toliau tęsėsi teisminiai procesai dėl brolijos nekilnojamojo turto. Vyko skundų teikimo dėl pažeidžiamų stačiatikių teisių maratonas per seimus ir seimelius. Kadangi po 1596 m. iki pat 1620 m. stačiatikių hierarchijos Lenkijos ir Lietuvos valstybėje nebuvo, Vilniaus stačiatikių brolija tapo ypač svarbia stačiatikių institucija, tam tikra prasme pavadavusi vietinę stačiatikių Bažnyčią ir atstovavusi jos tikinčiųjų interesams. Šioje kovoje stačiatikiai veikė drauge su protestantais. Vilniaus vaivadą Kristupą Radvilą Perkūną stačiatikiai laikė savo ypatingu globėju. Kaip matėme, jis koordinavo tam tikrus veiksmus, kai Vilniuje imta statyti nauja Šv. Dvasios cerkvė. Ir vėlesniais metais Vilniaus brolijos nariai dažnai kreipdavosi į jį su prašymais ginti juos nuo persekiojimų. Už tai brolija atsilygindavo maldomis ir politiniu lojalumu. Vėliau šią stačiatikių ir protestantų bendradarbiavimo tradiciją tęsė jo sūnūs Jonušas ir Kristupas II Radvilos bei kiti jų giminaičiai iš Biržų ir Dubingių Radvilų linijos. Nors tiek teisminiai procesai, tiek savo atstovų siuntimas į seimus ir seimelius reikalavo stambių piniginių išlaidų, vis dėlto brolija buvo pajėgi didinti savo gerovę. Tai daugiausia lėmė jos narių ir ne narių stačiatikių finansinė parama. Kaip jau minėta, mūrinės cerkvės statybos darbus rėmė tuo metu vienas turtingiausių Lenkijos ir Lietuvos magnatų – Konstantinas Ostrogiškis¹⁴³. Žinoma, kad jis nebuvo vienišas tokioje veiklos sferoje. Ir kaip tik čia pasiekiamo svarbiausią kiekvienos organizacijos turtą – žmones.

¹⁴¹ Tomasz Kempa, „Wydarzenia wileńskie“, p. 463–485.

¹⁴² Д. Сцеппоро, *op. cit.*, p. 38, 51, 92.

¹⁴³ Žr. išn. nr. 96.

6. ŽMONĖS: BENDRUOMENĖ IR INDIVIDAI

Apibūdinti Šv. Dvasios brolijos narius, atsekti juos siejusius religinio solidarumo, giminystės, socialinių ir ekonominių interesų saitus, pabandyti rekonstruoti jos struktūrą ir laiko tėkmėje patirtus pokyčius bei permainas – tai beveik tas pats, kas parašyti visos brolijos istoriją. Šiame straipsnyje mes sau keliame kuklesnę tikslą – apibūdinti, kokia buvo brolijos narių sudėtis ir kaip ji veikė jos įsitvirtinimo Vilniuje procesą. Ką tik susikūrusi brolija buvo iš esmės miestiečių susivienijimas. Tai matyti kad ir iš jos ankstyvųjų laiškų, rašytų Lvovo brolijai, kurių adresantas prisistatydavo „Vilniaus miestiečiais“. Tačiau jau nuo XVI a. 9-ojo dešimtmečio pabaigos į jos narius ėmė įsirašinėti žymūs LDK didikai stačiatikiai. Vieni pirmųjų buvo mūsų jau minėtas Smolensko kaštelionas ir vėlesnis Minsko vaivada Bogdanas Sapiega ir Naugarduko vaivada Teodoras Skuminas-Tiškevičius. Kada brolijos nariais tapo kiti garsių LDK stačiatikių giminių atstovai, nėra visiškai aišku. Vis dėlto tam tikri duomenys rodo, kad stačiatikių diduomenės atstovai gausiai papildė brolijos narių gretas pačioje XVI a. 10-ojo dešimtmečio pradžioje (apie 1591–1592). Būtent to meto Bogdano Sapiegos ir Skumino-Tiškevičiaus laiškuose Lvovo brolijai minimi naujai įstoję „senatorių luomo ir riterių atstovai“. Kaip tik 1592 m. Lvovo brolija informavo Konstantinopolio patriarchą Jeremiją apie Vilniaus brolijos klestėjimą, pažymėdama naujai įstojusius kilmingųjų luomo atstovus¹⁴⁴. Nuo to laiko brolijos laišakai imti pasirašinėti tiesiog „Visa brolija“. Tai vienas iš ženklų, rodančių, kad brolijoje vadovaujančią padėtį užėmė diduomenės atstovai. Brolijos nariais likę miestiečiai tokią permainą priėmė neskausmingai. Didikų įsiliejimas į brolijos gretas atsispindėjo ir dokumentuose. Jau minėjome, kad 1589 m. Zigmanto Vazos privilegijoje leidžiama brolijos mokykloje dėstyti lenkų kalbą, kurios mokymas labiausiai rūpėjo kilmingųjų luomo atstovams, nes jos nemokėdami jie nebūtų galėję dalyvauti Abiejų Tautų Respublikos politiniame gyvenime. Skaitant dokumentus susidaro įspūdis, kad teisiniu požiūriu jie imti rašyti raštingiau, o brolijos uždaviniai imti apibrėžti plačiau. Kaip antai, skirtingai nuo patriarcho Jeremijo privilegijos, minėtoje Zigmanto Vazos

¹⁴⁴ A3P, t. 4, nr. 33, p. 44 (1592 02 06 sen. st.).

privilegijoje leista spausdinti ir pasaulietinio turinio knygas. Pastarojoje pačiais bendriausiais žodžiais leista „cerkves funduoti ir remontuoti“, tuo tarpu 1592 m. privilegijoje toks dalykas aprašytas žymiai detaliau, nes leista statyti mūrinę arba medinę cerkvę Vilniaus mieste, brolijai priklausančiame sklype, ir joje leista laisvai ir netrukdomai laikyti „visokių jų pamaldžių apeigų pagal krikščioniškąją tradiciją“¹⁴⁵. Suprantama, kad tokią laisvę kvestionuoti teisiniu keliu buvo labai sudėtinga. Visa tai konstatuodami galime teigti, kad dėl diduomenės įtakos Vilniaus stačiatikių Šv. Dvasios brolija tapo ne tik religine, bet ir politine organizacija. Taip pat reikia pabrėžti, kad didikų dėka brolija tapo ir veiklia kultūrine organizacija. Jiems remiant brolija galėjo ne tik atsikviesti reikalingus mokytojus iš Lvovo į Vilnių, bet ir užtikrinti jų išlaikymą. Kaip minėta, tai atsitiko apie 1592 m. Po 3 m. pradėjo veikti brolijos spaustuvė. Nors tiesioginių duomenų apie didikų indėlį į spaustuvės atidarymą neturime, tačiau pagal analogiją su mokyklos steigimu galime teigti, kad ir šiuo atžvilgiu turtingiausi brolijos nariai prie to prisidėjo reikšmingiausiai. Mūsų dienas pasiekęs brolijos narių registras yra ypač retas tokios rūšies XVI a. pabaigos istorijos šaltinis. Jo publikacija buvo paskelbta dar 1859 m., bet šiuolaikinė istoriografija jį yra savotiškai „pamiršusi“, o mums taip pat nėra žinoma, kur šiuo metu yra registro nuorašas, paskelbtas iš LDK Tribunolo knygų¹⁴⁶. Savo laiku juo šiek tiek rėmėsi carinės Rusijos istorikai, bet kol kas nuodugniai jis nėra tirtas, toli gražu ne visi jame minimi asmenys yra identifikuoti. Nėra galutinai aiškus tikslus jos narių skaičius. Vieni tyrėjai nurodo, kad minima apie 370 žmonių, kiti – 371 nari¹⁴⁷. Šis registras pradėtas rašyti 1584 m. ir

¹⁴⁵ Plg. АВАК, т. 9, nr. 52, p. 143 (1589 07 21) ir nr. 53, p. 147 (1592 10 09).

¹⁴⁶ „Выпись зъ книгъ справъ судовъ головныхъ трибунальныхъ, отправованныхъ у Вильни лѣта Божего Нарожения тысяща пятьсотъ девятыдесятого, мѣсяца іюня 26 дня“, in: *Чтения в Императорском обществѣ истории и древностей российскихъ при Московскомъ университетѣ*, кн. 3, 1859, p. 23–28; „Реестръ уписования братій братства церковного Святой Живоначальной Тройцѣ, олтаря Стрѣтенія господня, в мѣсте Виленскомъ, року отъ Воплощенія Господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа, 1584“ (toliau – „Реестръ уписования“), *ibid.*, p. 29–40.

¹⁴⁷ Михаил Пашкевич, *op. cit.*, p. 14 (371 narys). Jeigu priskaičiuotume pusiau anoniminį įrašą „Ив.“ (Ivanas?), gautume 372 narius.

jame surašyti nariai, įstoję į broliją iki maždaug 1590 m. Pasak kai kurių autorių, brolijos narių skaičius apie 1597 m. bus siekęs apytikriai 500 žmonių¹⁴⁸. Taigi, XVI a. pabaiga – tai laikotarpis, kai Vilniaus stačiatikių brolija vystėsi ypač dinamiškai, o jos palyginti didelis narių skaičius ir įvairius socialinius sluoksnius reprezentuojanti sudėtis rodo, kad tai būta ganėtinai stiprios ir pajėgios organizacijos. Tenka apgailestauti, kad mums nėra žinomas minėtojo registro tęsinys, o dabartinėmis sąlygomis vėlesnius brolijos narius galima bandyti identifikuoti ieškant pavienių užuominų dokumentuose. Minėtame registre pačiu pirmuoju įrašytas Kijevo metropolitas Mykolas Ragoza. Kadangi metropolitu jis tapo 1589 m., greičiausiai kaip tik tuomet arba kitų metų pradžioje jis įsirašė į broliją. Iš karto po jo minimi Teodoras Skuminas-Tiškevičius, Oršos seniūnas Filonas Kmita (†1587), Bogdanas Sapiega, jo žmona Pelagija (Apolonijos krikšto vardas?), Grigalius Sanguška, Mstislavlio kaštelionas Semionas Vaina, kunigaikštis Andriejus Sokolinskis, pakamaris Adomas Chreptavičius ir kt. Tarp brolijos narių tuo metu nėra minimi vėlesni jos nariai ir tokie rėmėjai kaip Aleksandras Palubinskis su žmona ar abi Valavičiūtės, Teodora ir Darata. Atsižvelgus į tai, kad tokie didikai kaip karaliaus maršalka Ivanas Trizna, kunigaikščiai Leonas Masalskis ar Bogdanas Oginskis įrašyti pačioje registro pabaigoje, galime daryti prielaidą, kad jie brolijos nariais tapo apie 1589 m. Kiekybiškai didžiausią dalį sudarė Vilniaus miestiečiai. Tarp tokių minėtini Vilniaus burmistras Ivanas Jeremejevičius, tarėjai Jokūbas Konstantinovičius Kaptūras, Ostapas Maksimovičius Borovinas ir kt.; suolininkai Gabrielius Semionovičius Bražičius, Gabrielius Maksimovičius ir kt.; miesto raštininkas Ivanas Andrejevičius. Pagal tai, kokių profesijų atstovais įsivardijo brolijos nariai amatininkai, savo gausa išsiskyrė kailiadirbiai (9) ir siuvėjai (9). Tuo metu brolijoje buvo ne mažiau kaip 3 druskiai, 2 žvejai, 2 kepurininkai, bent po 1 kėrpėją, pūkų meistrą, muilo gamintoją ir pan. Tarp brolijos narių pasitaikė mažiausiai vienas ir tokios prestižinės profesijos kaip auksakalystė atstovas. Tai buvo Grigalius Klikunovičius¹⁴⁹;

¹⁴⁸ Александр А. Папков, *op. cit.*, p. 39, su nuoroda į: *Витебские губернские ведомости за 1893*, nr. 78 ir 79 (mums šis leidinys nebuvo pasiekiamas).

¹⁴⁹ „Реестръ уписования“, p. 38.

be jo, brolijos narė buvo ir jo sesuo Tatjana ir tikriausiai jo brolis Ivanas Klikunovičius¹⁵⁰. Tiesa, dauguma brolijos narių yra užsirašę tik vardu ir pavarde, todėl kol nėra atlikti specialūs prozopografiniai tyrimai, galimas tik apytikslis brolijos struktūros ir sudėties paveikslas. Bet ir taip akivaizdu, kad brolijos narių socialinės kilmės ir padėties spektras buvo platus. Daugumą jų sudarė santykinai pasiturintys žmonės. Net ir miesto valdžios pareigūnai, pirkliai ir amatininkai tituluodavosi standartiniu, bet ne tuščiu „ponas“ arba „ponia“. Aiškia mažumą sudaro tie asmenys, kurie įrašė tik savo vardą ir pavardę (pravardę ar tėvavardį), pavyzdžiui, Natalija Vargšė, ir daugiau nieko. Kadangi brolijos narius siejo tarpusavio pagalbos saitai, galime manyti, kad tokių brolijos narių neturtingumas buvo tik sąlyginis. Antra vertus, reikia turėti omenyje, kad „ponais“ savęs neįvardinę asmenys nebūtinai turėjo būti nepasiturintys. Pasitaiko atvejų, kai vienas kailiadirbys ar siuvėjas prisistato „ponu“, o kitas – ne.

Istoriografijoje beveik visai nebuvo kreiptas dėmesys į tai, kad nemaža dalis brolijos narių buvo susiję dar ir artimais giminystės ryšiais: brolijos nariais tapdavo broliai, seserys, motina ir dukra, motina ir sūnus, tėvas ir sūnus ar sūnūs ir pan. Vedybinės giminystės saitai siedavo vyrą ir žmoną, uošvį ir žentą. Gana dažni atvejai, kai brolių ir sutuoktinių vardai užrašyti greta (tai rodo, kad jie į broliją įstojo drauge, vienu metu; pvz., Ivanas ir Izaokas Semionovičiai Kononovičiai, Andriejus Filipovičius ir Eufrosinija Solokajai)¹⁵¹. Aišku, pasitaiko ir tokių atvejų, kai artimo giminaičio vardas pasirodo kitoje sąrašo vietoje (tai rodo, kad į broliją įstojusio giminaičio pavyzdžiu pasekta po kurio laiko)¹⁵². Pasitaiko atvejų, kai galima manyti, kad brolijos nariais buvo visa šeima: antai brolijos nariais buvo ponas Ivanas Stepanovičius Labenskis, jo žmona Elena ir jų sūnus Grigalius¹⁵³. Panašus ir Senčilų atvejis: brolijos

¹⁵⁰ *Ibid.*, p. 37.

¹⁵¹ *Ibid.*, p. 31.

¹⁵² Tokį pavyzdį teiktų Maksimas Dmitrovičius ir Fiodoras Dmitrovičius Burmistrovičius, kurių vardai surašyti greta, o po 27 kitų brolijos narių įrašytas Ivanas Dmitrovičius Burmistrovičius veikiausiai buvo jų brolis (*Ibid.*, p. 32).

¹⁵³ *Ibid.*, p. 39.

nariais buvo Omeljanas, Marija ir jų dukra Salomėja; Sencilų žentas Ostafijus tikriausiai buvo Salomėjos vyras¹⁵⁴.

Istoriografijoje kol kas atidžiau nėra aptartas dar vienas Šv. Dvasios brolijai būdingas buožas: dalis jos narių buvo ne vietinės kilmės žmonės. Kai kurie iš jų tikriausiai buvo palyginti neseniai atsikėlę į Vilnių. Tokiu tikriausiai galėtume laikyti Dmitrijų Jurjevičių Podolietį ar Leoną Teodorovičių Prūsą. Brolijos narių registre tai pat minimi Choma Ivanovičius Olšanicietis (*Ольшеница*), Avastijus Ivanovičius Olšanicietis (*Голшаница*), Povilas Ivanovičius ir Timofėjus Semionovičius iš Bielsko, Danilas Oleksejevičius iš Žiupronių, Onisko Jeremejevičius Mogilavietis, Sergejus Petrovičius Brastietis, Ivanas Ivanovičius Olšanicietis (tikriausiai Chomos ir Avastijaus brolis!). Kol kas sunku pasakyti, ar jie buvo Vilniuje jau apsigyvenę, ar priklausė brolijai nuolatinę gyvenamąją vietą turėdami visai kitame krašte. Manome, kad tokiais nariais ne vilniečiais tikrai turėjo būti Minsko burmistras Ivanas Filipovičius, Slucko vaito Kiprijono žmona Marija ar Oršos miestiečiu pasirašęs Ambraziejus Iljičius¹⁵⁵. Kaip matome, eksteritorinį bruožą brolijai teikė ne vien kilmingajam, bet ir miestiečių luomui priklausę jos nariai. Dar pažymėtina, kad brolijos nariai buvo ne vien rusėnai, mat tarp brolijos narių aptinkame ir du graikus: kunigą vienuolį Pachomijų ir poną Mykolą Angelą¹⁵⁶. Jų atveju vertėtų atkreipti dėmesį į dar vieną bendrą Vilniaus ir Lvovo stačiatikių brolijų bruožą, mat pastebėta, kad tarp Lvovo brolijos pirmųjų narių taip pat būta graikų¹⁵⁷. Žinoma, Lvovo graikai buvo ir žymiai gausesni, ir turtingesni negu Vilniaus, tad jų reikšmės vienoje ir kitoje bendruomenėje tikriausiai nereikėtų net lyginti. Antra vertus, svarbu pažymėti, kad Lvovas ir Vilnius buvo svarbūs punktai kelyje, kuriuo XVI a. graikų dvasininkai ir vienuoliai dažniausiai keliaudavo iš Graikijos ar kitų Osmanų valdžioje buvusių Artimųjų Rytų žemių

¹⁵⁴ *Ibid.*, p. 38, 31, 33.

¹⁵⁵ *Ibid.*, p. 30, 36.

¹⁵⁶ *Ibid.*, p. 32: „Священно-ерей Пахомей, Грекъ“; p. 39: „Панъ Михайло Ангель Грекъ“.

¹⁵⁷ I. Лильо, *Нариси з історії грецької громади Львова XVI–XVII століть*, Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2002, p. 80–81.

į Maskvą prašyti išmaldos¹⁵⁸. Tad galime daryti prielaidą, kad ta pati komunikacijos arterija pasitarnavo tam, kad tarp Vilniaus stačiatikių brolijos narių buvo ir vienas kitas graikas.

Bendrais bruožais apibūdinus brolijos narių struktūrą ir jos sudėtį, tampa akivaizdu, kad ji vienijo įvairios socialinės padėties žmones. Svarbiausiu bendrumo dėmeniu reikia laikyti religinį tapatybės matmenį. Visi jie buvo stačiatikiai. Tačiau, kaip matėme, brolijos narius taip pat siejo profesiniai ir giminystės ryšiai. Jos narių geografinės kilmės spektras taip pat buvo platus. Manome, kad tokios charakteristikos taip pat leidžia suprasti, kodėl brolija pasirodė kaip ganėtinai stipri ir atkakli organizacija. Vis dėlto, nepaisant jos daugumos eilinių narių (visų pirma miestiečių) santykinio turtingumo, brolijoje aptariamam laikotarpiu pagrindiniu smuiku griežė diduomenės ir bajorijos atstovai¹⁵⁹. Jų iškilų padėtį grindė jų luomo žmonėms priklausančios teisės ir gana plačios finansinės galimybės, o ją savo ruožtu atspindėjo tam tikros struktūrinės brolijos ypatybės. Pagal savo įstatus brolija kasmet rinkdavo savo vadovaujančius asmenis: „vyresnius“, „seniūnus“ ir kitus. Tikėtina, kad įtakingiausi buvo kasmet vienerių metų kadencijai renkami „vyresnieji“ (*старшие*), kuriais, kaip atrodo, visada buvo renkami kilmingųjų luomo atstovai. Tuo tarpu metiniais seniū-

¹⁵⁸ Płg. Borys A. Gudziak, *op. cit.*, p. 89–102. Palyginti gausių duomenų apie graikų dvasininkų ir vienuolių keliones per LDK žemes į Maskvą esama leidinyje *Россия и греческий мир в XVI в.*, ред. С. М. Каштанов, т. 1, Москва: Наука, 2004.

¹⁵⁹ Д. Сцепуро, *op. cit.*, p. 93. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad Vilniaus stačiatikių brolijos nariai, Vilniaus miestiečiai (pvz., pirkliai) buvo gana pasiturintys žmonės. Tokio sluoksnio žmonės ne tik galėjo mokėti įprastus narystės mokesčius, bet ir rimčiau prisidėti prie savo cerkvės liturginių reikmenų gausinimo. Šios rūšies labdara, panašiai kaip ir palikimai testamentu, kol kas dar nėra detaliau iširti, bet jau dabar aišku, kad tokie dalykai pasitaikydavo. Antai Vilniaus Šv. Dvasios vienuolyne iki pat XIX a. 2-osios pusės buvo liturginė taurė, kurią 1628 m. paaukojo Akvilina Dorofejeva, priklausiusi Vilniaus pirklių Dorofejevičių šeimai (žr. Д. Струков, *Альбом рисунков, 1864–1867* = D. Strukov, *Album of drawings, 1864–1867*, Минск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 2011, p. 189. Už šią nuorodą dėkoju Rūtai B. Vitkauskienei). Apie kitas Akvilinos Dorofejevos dotacijas stačiatikių Bažnyčiai žr. Aivas Ragauskas, *Vilniaus valdantysis*, p. 161. Taip pat galima pastebėti, kad Akvilina ir jos vyras Paulius Dorofejevičius gyveno netoli Šv. Dvasios cerkvės, Subačiaus g. 3 (žr. Mindaugas Paknys, *op. cit.*, p. 204). Apie ją ir kitus Dorofejevičius taip pat žr. David Frick, *Wilniane*, p. 512, 542–546 ir kt.

nais (*старосты*) dažniausiai būdavo renkami miestiečių atstovai. Brolijos nariams miestiečiams tekdavo patirti kasdienius rūpesčius ir vargus, kurių ypač pagausėjo po to, kai sudarius Brastos bažnytinę uniją religinė nesantaika tarp stačiatikių ir unitų buvo ypač aštri. Mieste kildavusių neramumų metu dažniausiai nukentėdavo būtent miestiečiai, nors 1598 m. „tumulto“ metu nemalonumų patyrė ir Oginskio sūnus, lankęs brolijos mokyklą¹⁶⁰. Tąkart ramybės drumstėjai, ko gero, paliko slogų išpūdį ir D. Valavičiūtei, kuri kaip tik tuo metu prieš Velykas buvo apsistojusi brolijos namuose. Vis dėlto tiek tiriant Šv. Dvasios brolijos istoriją, tiek gvildenant unijos plėtros klausimą Vilniuje, būtina atsizvelgti į tam tikrus socialinės istorijos aspektus, kurie ankstesniuose tyrimuose buvo beveik visai nepastebėti dėl to, kad tyrėjai pernelyg siaurai sutelkė savo dėmesį į konfesinės stačiatikių ir unitų kovos aspektą. Tačiau tokia kova anaipol neapėmė visų bendrabūvio aspektų, kaip kad gerai matyti iš Davido Fricko tyrimų, rodančių, kad XVII a. Vilniaus unitai dažnųsyk mieliau palaikydavo santykius su „graikų tikėjimo“ stačiatikiais negu su katalikais¹⁶¹. Taip pat galime pridurti, kad viena iš Vilniaus Šv. Dvasios cerkvės fundatorių D. Valavičiūtė nevensgė palaikyti tam tikrų dalykinių ryšių net su tokiu uoliu kataliku kaip LDK kancleris Leonas Sapiega. Po savo vyro Jono Abramavičiaus mirties (1602 m. balandį) ji, susidūrusi su finansiniais sunkumais, buvo pasiryžusi į Sapiegos dvarą atiduoti savo sūnų Mikalojų, nes jai tiesiog rūpėjo geras pastarojo išsiauklėjimas ir išsilavinimas. Žinoma, dėl tokio sumanymo ji susilaukė priekaištų iš kalvinisto Kristupo Radvilos Perkūno, kuris jai, regis, dabar jau pats ėmė teikti vilčių, kad jaunuolio auklėjimu pasirūpinsias pats¹⁶²... Dar reikia turėti omeny, kad tokia „konkurencija“ dėl jaunuolio auklėjimo įvyko tarp uošvio ir žento, nes L. Sapiega dar 1599 m. buvo vedęs Elzbieta Radvilaite¹⁶³.

¹⁶⁰ Juo tikriausiai buvo tuo metu dar visai jaunas Aleksandras Oginskis. Plg. H. Lulewicz, „Ogiński Aleksandr z Kozielska h. własnego (ok. 1585 – pocz. 1667)“, in: *Polski słownik biograficzny*, t. 23 (3) (sąs. 98), Wrocław etc.: Polska akademia nauk, 1978, p. 595.

¹⁶¹ Plg. David Frick, *Wilnianie*, p. XXII.

¹⁶² AGAD, AR, dz. 5, sygn. 26 (Daratos Valavičiūtės laiškas, rašytas Kristupui Radvilai iš Ašmenos 1603 01 02 sen. st.).

¹⁶³ Apie šias vedybas ir glaudžius Leono Sapiegos ryšius su Biržų atšakos Radvi-

Tai tik vienas iš daugelio pavyzdžių, rodančių, kaip netikėtai gali atsiskleisti praeities žmonių tarpusavio santykiai ir jų tinklai. D. Frickas yra taikliai pastebėjęs, kad susekti žmogiškųjų ryšių tinklą yra įdomiausia, bet tuo pačiu ir sunkiausia užduotis¹⁶⁴. Tad nereikšdami nepamatuotų pretenzijų į šio klausimo „išsėmimą“, tenorime konkrečiais pavyzdžiais pabrėžti tokių tyrimų būtinybę.

Kalbėdami apie brolijos narių konfliktus su vietiniais dvasininkais, apie nekilnojamojo turto įsigijimo ir jo išjungimo iš miesto jurisdikcijos aspektus, norėjome atkreipti dėmesį į tam tikrus kasdienio gyvenimo ir teisinius aspektus, kurie, mūsų įsitikinimu, neabejotinai turėjo įtakos po 1596 m. įvykusiai Rytų krikščionių poliarizacijai ir konfesiškai žymiai griežčiau apibrėžtas stačiatikių ir unitų bendruomenes. Trumpai dar kartą palieskime nekilnojamojo turto klausimą, naudodamiesi savo teise formuluoti hipotezę.

Miesto magistrato jurisdikcijos ribos ir apimtys problemiškomis buvo tapusios jau XVI a. viduryje. Kuo daugiau namų gaudavo įvairias privilegijas ir laisves nuo miestietišku prievolių ir mokesčių, tuo santykinai sunkesnė tapdavo likusių miesto gyventojų (miestiečių) prievolė ir mokestinė našta. Magistratas su tuo bandė kovoti, bet šios kovos negalima vadinti sėkminga. Miestiečių skundai dėl bajorų ir didikų savivaliavimo mieste prasidėjo bent jau nuo Žygimanto Senojo laikų, bet dar ir Zigmantui Vazai reikėjo priminti, kad magistrato jurisdikcijai priklausantys namai jai turi priklausyti nepriklausomai nuo to, kokio luomo savininkai juos įsigytų¹⁶⁵. Tačiau tokie potvarkiai nelengvai skindavosi kelią į miesto gyvenimo tikrovę. Tad kai Šv. Dvasios brolija, ga-

lomis žr. Arkadiusz Czwołek, *Piórem i buławą. Działalność polityczna Lwa Sapiehy, kanclerza litewskiego, wojewody wileńskiego*, Toruń: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2012, p. 131–132.

¹⁶⁴ David Frick, *Wilnianie*, p. XXX.

¹⁶⁵ Žr., pvz., *Собрание*, d. 1, nr. 34, p. 66 (1539 07 05); nr. 35, p. 67–68 (1539 07 07); nr. 47, p. 93–94 (1549 11 08); nr. 52, p. 100–101 (1552 12 18); nr. 80, p. 152–153 (1605 02 05). LDK diduomenės nekilnojamojo turto įsigijimo Vilniuje procesas nėra deramai ištirtas, nors tam, kalbant apie XV a. pabaigą – XVI a. pradžią, padaryta gera pradžia, žr. Анна Л. Хорошкевич, „Некоторые социально-политические предпосылки формирования правовой культуры литовских городов конца XV – начала XVI вв.“, *Studia maritima*, t. 1, 1978, p. 50–63.

vusi plačias privilegijas iš valdovo, bandė jas XVI a. pabaigoje realizuoti, ji susidūrė su kai kurių magistrato narių pasipriešinimu. Mums atrodo, kad toks pasipriešinimas nebuvo motyvuotas vien priešprieša tarp unitų ir stačiatikių. Miesto kaip miestiečių bendruomenės interesai čia taip pat turėjo atlikti savo vaidmenį. Kadangi brolijoje vadovaujančias pozicijas buvo užėmę diduomenės atstovai, natūralu, kad tokia brolija pakliuvo į koliziją su magistratu, kuris gynė bendrąsias miesto ir partikuliarines unitų bei katalikų teises. Tad platus brolijos narių socialinės priklausomybės spektras leido jai jaustis tuo pat metu ir vietine (vilnietiška), ir antvietine (Lietuvos stačiatikių) organizacija. Dėl brolijos narių didikų stačiatikių ji galėjo veikti seimuose ir seimeliuose, o dėl Vilniaus miestiečių ji galėjo veikti Vilniuje. Tokia organizacija galėjo būti keliose vietose vienu metu. Tai buvo aiškūs brolijos privalumai. Vis dėlto brolija patirdavo ir pralaimėjimų, kai dalis jos narių pereidavo į kitas barikadų puses. Bene ankstyviausias tokios rūšies smūgis broliją ištiko tada, kai uniją jau 1597 m. pradžioje priėmė Skuminas-Tiškevičius¹⁶⁶. Dar daugiau eilinių narių ji neteko, kaip minėta, po 1609 m. įvykių Vilniuje¹⁶⁷. Šių ir panašių „konversijų“ istorija iki šiol nėra deramai ištirta, bet įspūdis toks, kad laikui bėgant brolijos miestiečių santykinis svoris per pirmuosius XVII a. dešimtmečius menkėjo. Tai, kad iki pat Zigmanto Vazos laikų ji aktyviai kovojo dėl stačiatikių teisių, o jos veiklos intensyvumas akivaizdžiai sumenko po to, kai 1633 m. Vladislovas Vaza jai patvirtino ankstesnes privilegijas¹⁶⁸, rodo, kad brolijos kovą daugiausiai maitino

¹⁶⁶ Tomasz Kempa, „Kancelrz Lew Sapieha“, p. 27.

¹⁶⁷ Д. Сцепуро, *op. cit.*, p. 51, 92.

¹⁶⁸ *Собрание*, d. 2, nr. 42, p. 118–125 (1633 03 18). Šių naujai patvirtintų privilegijų rinkinį galima vertinti ir kaip tam tikrą Šv. Dvasios brolijos narių savimonės apraišką, nes iš to matyti, kokias privilegijas jie laikė svarbiausiomis: tai 1585 m. gegužės 17 d. Stepono Batoro privilegija, kuria stačiatikiams leista toliau laikytis Julijaus kalendoriaus; 1589 m. liepos 15 d. Zigmanto Vazos privilegija, kuria jis Konstantinopolio patriarchui Jeremijui pripažino jo dvasinę jurisdikciją Lenkijos ir LDK stačiatikiams; 1589 m. liepos 21 d. Zigmanto Vazos privilegija, kuria pripažintas patriarcho Jeremijo patvirtintas Vilniaus stačiatikių brolijos statusas, ir jos teises išplečianti 1592 m. spalio 9 d. to paties karaliaus privilegija. Karaliaus Vladislovo Vazos privilegijos nuorašą (nuorašus?) brolijos nariai uoliai saugojo ir iš dalies dėl to jam pavyko pasiekti ir mūsų laikus (LVIA, f. 610, ap. 3, b. 1).

stačiatikių didikų ir bajorijos vedama kova. Po to, kai pastaroji stovykla pasiekė santykinę pergalę, tiesiog neliko dėl ko kovoti. Tad panašu, kad didikams nustojus kovoti, bendras brolijos politinės ir kultūrinės veiklos intensyvumas taip pat smuko. Jos narių miestiečių buvo likę per mažai, kad jie galėtų išlaikyti tokį patį kultūrinės veiklos lygį. Tikėtina, kad ryškiai sumažėjus diduomenės narių gretoms, Šv. Dvasios brolijoje pagrindinį vaidmenį vėl ėmė vaidinti, kaip pačioje pradžioje, stačiatikiškai likę Vilniaus miestiečiai¹⁶⁹. Paradoksalu, bet brolijos klestėjimo amžiumi, ko gero, visai teisingai laikomas intensyviausios kovos laikotarpis 1596–1633 m. Po to gyvenimas ėmė tekėti įprastesne vaga: imta statyti mūrinę Šv. Dvasios cerkvę, toliau rūpintasi savo brolijos kasdieniu gyvenimu ir jos materialine gerove. Panašu, kad kaip tik tuo metu broliją ėmė globoti iš jos terpės išaugęs Šv. Dvasios vienuolynas.

IŠVADOS

1. Vilniaus Šv. Dvasios brolija kaip uolių vietos stačiatikių bendruomenė susikūrė tam, kad būtų atnaujintas jų Bažnyčios gyvenimas, patyręs tiek XVI a. vidinę krizę, tiek Vakarų krikščionių mestus iššūkius. Tarp pastarųjų didžiausią poveikį turėjo XVI a. antroje pusėje, po Tridento bažnytinio susirinkimo, atsinaujinusios katalikų Bažnyčios reformacinė ir kontrreformacinė veikla.

2. Šios brolijos pradžia reikia laikyti 1584 m., kai Kijevo metropolitas Onisiforas Dievočka patvirtino naujai susibūrusios brolijos statutą. XVI a. 9-ajame dešimtmetyje prie brolijos tapimo reikšmingai prisidėjo įvykiai, kurių iš anksto niekas negalėjo numatyti. Tarp tokių išsiskiria Konstantinopolio patriarcho Jeremijo II veikla, labiausiai pasireiškusi jo kelionių per Lenkijos ir LDK žemes metu (1588–1589). Jis 1588 m. patvirtino šios brolijos įstatus. Galima sakyti, kad galutinai juridiniu asmeniu brolija buvo pripažinta tuo metu, kai Lenkijos karalius ir Lietuvos

¹⁶⁹ Vis dėlto tenka pažymėti, kad norint tiksliau nustatyti ir labiau pagrįsti diduomenės, bajorijos atstovų ir miestiečių santykinę reikšmę brolijoje, reikia tolesnių tyrimų ir šiame straipsnyje iškeltų hipotezių verifikavimo. Mat jau XVII a. 3-iojo dešimtmečio unitų raštuose yra pastebėjimų apie ypač svarbų Vilniaus miestiečių vaidmenį brolijoje (žr. Kazimierz Chodyncki, *op. cit.*, p. 457–458, 511).

didysis kunigaikštis Zigmantas Vaza suteikė jai 1589 m. liepos 21 d. ir 1592 m. spalio 9 d. privilegijas.

3. Iš pradžių brolijos narių daugumą sudarė Vilniaus miestiečiai stačiatikiai, tačiau 1589–1592 m. laikotarpiu ją svariai papildė LDK stačiatikių diduomenės astovai: Minsko vaivada Bogdanas Sapiega, Naugarduko vaivada Teodoras Skuminas-Tiškevičius, Trakų pakamaris Bogdanas Oginskis ir kiti. Būtent šio visuomenės sluoksnio narių vaidmuo buvo lemiamas įkuriant ir palaikant tokias šios brolijos įstaigas kaip mokykla, spaustuvė ir nuosava cerkvė.

4. Dėl diduomenės atstovų įsitraukimo į brolijos veiklą tuo metu tarp Vilniaus ir Lvovo stačiatikių brolijų užsimezgę kontaktai įgavo konkrečias ir apčiuopiamas bendradarbiavimo formas. Jų dėka Vilniuje galėjo įsikurti iš Lvovo ir kitų Galicijos vietovių atvykę dvasininkai, kurie ėjo ir sielovadines, ir pedagogines pareigas. Naujakuriai iš Lvovo prisidėjo prie Vilniaus brolijos organizacinių struktūrų sustiprėjimo, bet tuo pačiu padidino įtampą tarp Vilniaus stačiatikių. Ji turėjo tam tikrą poveikį kur kas ilgiau trukusiam, po 1596 m. Brastos bažnytinio sinodo prasidėjusiam unitų ir stačiatikių konfesinės tapatybės kristalizavimosi procesui.

5. Istoriografijoje galima sutikti įvairių nuomonių dėl brolijos įstaigų (mokyklos, spaustuvės, cerkvės, špitolės) atsiradimo laiko. Atlikus tyrimą paaiškėjo, kad dalis tokių datų teisingos, o kitos – nepakankamai pagrįstos. Ko gero, didžiausią tokio pobūdžio įvairovę galima sutikti aiškinantis, kada buvo įkurta brolijos mokykla. Mūsų nuomone, apie normaliai funkcionuojančią brolijos mokyklą galima kalbėti tik nuo XVI a. 10-ojo dešimtmečio pradžios, o jos simbolinę pradžią reikėtų sie-ti su Zigmanto Vazos 1592 m. spalio 9 d. privilegija. Brolijos spaustuvės veiklos pradžia jau senokai nekelia rimtesnių problemų, nes ji siejama su pirmaisiais leidiniais, kurie pasirodė 1595 m. Tuo tarpu lakoniški ir nelabai aiškūs duomenys apie brolijos špitolę verčia manyti, kad aptariamu laikotarpiu brolija savo atskiros špitolės neturėjo. Savo labdaringą veiklą brolijos nariai realizuodavo kitais būdais.

6. Bene kontroversiškiausias ir savo laiku – Brastos bažnytinės unijos išvakarėse ir iš karto po jos – daugiausia aistrų kėlęs brolijos „projek-tas“ buvo Šv. Dvasios cerkvės statyba. Tam tikra nuomonių įvairovė

mus vertė ieškoti konkrečiais šaltinių duomenimis paremtų atsakymų. Mūsų nuomone, Šv. Dvasios cerkvei reikalingas sklypas buvo įsigytas 1596 m. vasarą; jį brolijai perleido Teodora ir Darata Valavičiūtės. Medinė cerkvė pradėta statyti 1597 m. pirmaisiais mėnesiais ir, atrodo, per kovą–balandį buvo atlikti pagrindiniai statybos darbai. Tikėtina, kad jau 1597 m. pavasarį naujai pastatytoje cerkvėje vyko pamaldos. 1597 m. rudenį joje jau tikrai vyko pamaldos, o pati cerkvė toliau dar buvo baigiama statyti.

8. Reikia pabrėžti, kad Šv. Dvasios cerkvės fundacija buvo kolektyvinė brolijos narių fundacija, kur didžiausias vaidmuo teko diduomenės ir bajorijos atstovams. Netiesioginiai duomenys leidžia manyti, kad, be minėtų Valavičiūčių, prie šios fundacijos veikliai prisidėjo Trakų pakamaris Bogdanas Oginskis. Tikėtina, kad panašia veikla pasižymėjo ir kiti iškilūs brolijos nariai, tačiau kol kas nėra duomenų, kurie leistų konkrečiai įvardinti tokių jų vaidmenį.

9. Brolijos gretose buvo vienuolių, ko gero, nuo pirmųjų jos egzistavimo metų, tačiau kalbėti apie bendruomeninio gyvenimo pagrindais organizuotą Šv. Dvasios vyrų vienuolyną galima tik nuo XVII a. 2-ojo dešimtmečio pradžios. Vienuolyno atsiradimą reikia sieti su pirmojo arkimandrito Leontijaus Karpovičiaus veikla.

10. Kalbant apie brolijos įsikūrimą Vilniuje, būtina atkreipti dėmesį ne tik į tarpkonfesinę polemiką ir vaidus. Ko gero, ne mažiau svarbu tirti socialinės ir net paprotinės istorijos plotmes. Pastebėtina, kad Zigmanto Vazos brolijai suteiktos plačios privilegijos ir jos turimiems namams pripažinta laisvė nuo bendrų miestietišκών mokesčių ir prievolių gilino takoskyrą tarp bendrų miesto ir partikuliarinių brolijos interesų. Šią takoskyrą dar labiau komplikavo tai, kad ją po 1596 m. papildė dar ir konfesinė poliarizacija, nes dauguma magistrato narių priėmė uniją, o brolijos nariai liko stačiatikiais.

11. Aptariamam laikotarpiu brolija Vilniuje turėjo mažiausiai šešis namus. Jų įsigijimo tyrimas leidžia manyti, kad brolijos nariai vykdė sąmoningą nekilnojamojo turto koncentracijos veiklą. Ji daugiausia lietė sklypus ir namus, ribojamus šių dienų Aušros Vartų, Šv. Dvasios ir Subačiaus gatvių.

12. Aptariamam laikotarpiu didžiausią reikšmę brolijoje turėjo diduomenės atstovai, nors jos daugumą sudarė Vilniaus miestiečiai.

Svarbiausias brolijos narių bendrystės pagrindas buvo bendras stačiatikių tikėjimas, tačiau dauguma brolijos narių tarpusavyje buvo susiję ir giminystės, ir profesiniais ryšiais. Brolija vienijo įvairių socialinių sluoksnių ir profesijų žmones, XVI a. pabaigoje jos narių skaičius siekė maždaug 500 žmonių. Tai buvo brolija, kuri galėjo išlaikyti stipriausius išbandymus, ištikusius ją mūsų aptariamam laikotarpiui, kuris taip pat sutapo su brolijos vaisingiausiu švietėjiškos ir kultūrinės veiklos metu (1592–1633).